

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

**HÖKÜMƏTLƏRİN ANTI-BÖHRAN TƏDBİRLƏRİ VƏ ONLARIN
REALLAŞDIRILMASI VASİTƏLƏRİ**

Mustafayeva Səma

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BAKI-2018

Mündəricat

GİRİŞ.	6-7
I FƏSİL. İQTİSADI BÖHRANIN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI VƏ ONUN NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİ	
1.1. İqtisadi böhranın mahiyyəti və onun yaranmasının əsas səbəbləri.	8-14
1.2.İqtisadi böhranlara qarşı mübarizədə hökumətlərin istifadə etdiyi mexanizmlər	15-24
1.3. Anti-böhran tədbirləri sahəsində dünya ölkələrinin təcrübəsi	25-28
II FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA HƏYAYTA KEÇİRİLMİŞ ANTI-BÖHRAN TƏDBİRLƏRİ VƏ MÜASİR İQTİSADI VƏZİYYƏTİN KOMPLEKS TƏHLİLİ	
2.1.Dünya maliyyə böhranının Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirinin makroiqtisadi təhlili.	29-32
2.2.Azərbaycan hökumətinin anti-böhran tədbirlərinin reallaşma mexanizmləri.	33-36
2.3.Ölkə iqtisadiyyatının dayanaqlığının təmin edilməsi və onun artırılması sahəsinin başlıca fəaliyyət istiqamətləri	37-38
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.	39-41
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATLAR.	42-43

TƏŞƏKKÜR

Bu buraxılış işini ərəsəyə gətirmək düşünöldüyü kimi asan deyildi. Bu müddətdə məndən öz mənəvi dəstəyini əsirgəməyən, daima məni dəstəkləyən canım anam İsmayılova Ülviyyəyə sonsuz təşəkkür edirəm.

Bu işin ərəsəyə gəlməsində öz bilik və təcrübələrini mənimlə bölüşən, daima mənə qarşı məsuliyyət göstərən elmi rəhbərim Dr. Söhrab İsayevə öz minnətdarlığımı bildirirəm.

Buraxılış işini hazırladığım müddətdə resursların, mənbələrin tapılmasında mənə köməklik göstərən dos. Musayev Gəray müəllimə sonsuz təşəkkür edirəm.

XÜLASƏ

İşdə təhlil mövzusu olan dünyada və ölkəmizdə baş verən böhranın səbəblərinin, ümumilikdə iqtisadi və maliyyə böhranın bir-biriylə qarşılıqlı mövcud olan təsir mexanizminin təhlil edilməsi, böhranın iqtisadi və maliyyə sahəsində qoyduğu izlərin aradan qaldırılması üzrə birbaşa reallaşdırılmalı olan tədbirlər, həmin tədbirlərlə əlaqədar risklər, həmçinin baş verən böhranın nəticəsi olaraq daimi xarakter daşıyan problemlərin zamanında həlli yolları müzakirə edilmişdir.

İlkin böhran təzahürlərindən onu müşahidə etdik ki, inkişaf etmiş ölkələr gözlənilməz iqtisadi böhranlara qarşı digər inkişaf etməkdə olan ölkələrə daha dözümlüdürlər, çünki inkişaf etməkdə olan ölkələrin üzləşdiyi problemlər inkişaf etmiş iqtisadiyyatlardan əsaslı şəkildə fərqlənir.

Azərbaycan iqtisadiyyatı da digər ölkələr kimi dünya təsərrüfat sistemində daxil olduğu üçün burada gedən proseslərlə əlaqədar olaraq məhz burada baş verən proseslərə uyğun şəkildə tənzimlənməlidir. Eyni zamanda Azərbaycanda bank sektorunda baş verən böhranlarla mübarizə aparılması üçün monetar siyasətin alətlərindən və valyuta mexanizmlərindən istifadə edilməsinin inkişafı yolları tədqiq və təhlil edilir.

SUMMARY

The work analyzes the causes of all crises, the mechanisms of interaction in the whole financial and economic crisis, measures that should be immediately implemented to eliminate the financial and economic consequences of the crisis, the risks associated with these activities, as well as the timely resolution of long-term problems caused by the crisis. The first manifestations of the crisis showed that, developing countries are more sensitive to unexpected economic shocks, because, their problems radically differ from the economies of developed countries. Despite this, the economy of Azerbaijan, as an integral part of the world economic system, requires coherence with the processes that have it, an agreed form of regulating processes occurring in the world economic system. Simultaneously, to improve the resilience to the crisis of the banking system in Azerbaijan, ways of improving the use of monetary instruments, also currency mechanisms are explored and analyzed.

GİRİŞ.

Maliyyə böhranı anlayışına iqtisadçı alimlər olan R.Portesin və B.İnhengrinin birgə yazdıqları əsərdə bu cür tərif vermişlər: Bütün aktivlərin qiymət səviyyəsinin aşağı enməsi, həmçinin debitor, habelə vasitəçilərdə müşayiət olunan ödəmə qabiliyyətinin itirilməsi və bütövlükdə maliyyə sferasının işinə aid olub, iqtisadiyyatda mövcud bazarların gəlirlərini yenidən bölüşdürülməsi fürsətini əlindən alan maliyyə bazarındakı fəaliyyətin pozulması maliyyə böhranı anlayışını təzahür edir.

Maliyyə böhranının tərifindən yola çıxaraq yerli, həmçinin xarici iqtisadçıların elmi tədqiqatlarında maliyyə sistemindəki qeyri-tarazlığın başlaması, inkişafının dəqiq müəyyənləşdirilməsinə dair ilkin yanaşmanın olduğunu əminliklə demək olar. Maliyyə böhranı anlayışı geniş olduğu üçün onun mahiyyətini düzgün və konkret müəyyənləşdirmək mümkün deyil. Bununla da, maliyyə sarsılmaları sahəsində aparılan işləri yekunlaşdırmaqdan belə nəticəyə gələ bilərik ki, maliyyə böhranının tərkib hissələrinin mahiyyəti aşağıdakılar ilə səciyyələnir:

1. maliyyə bazarında aktivlərin qiymət səviyyəsinin kəskin enməsi;
2. milli pul vahidinin dəyərinin itməsi ilə maliyyə bazarında vəziyyətin pisləşməsi;
3. suveren borcların ödənilməsində yaranan problemlər;
4. maliyyə bazarı habelə maliyyə müəssisələrinin vasitəçilik fəaliyyətlərinin inkişaf etməməsi;
5. qiymətli kağızların məzənnə dəyərindəki kəskin enmələr.

Mövzunun aktuallığı: Buraxılış işinin mövzusunun aktuallığı müasir cəmiyyətimizdə baş verən iri miqyaslı maliyyə böhranlarının araşdırılaraq, onlara qarşı dövlət tədbirləri planının təhlilindən və dünya təcrübəsində istifadə olunan anti-böhran siyasətindən ibarətdir.

Buraxılış işinin predmeti: Buraxılış işinin predmeti zaman-zaman iqtisadiyyatda baş verən qlobal böhranlardan ibarətdir.

Son iki əsrlik bir müddətdən başlayaraq iqtisadiyyatda inkişaf edən sənaye cəmiyyətində neçə-neçə güclü böhranlar müşahidə olunmuşdur.

Bu böhranlar tədricən azalan istehsal, məhsulların bazarda toplanmasınının və bazar qiymətlərinin düşməsinin, bank sistemlərinin çökməsinin, həmin ölkələrdə sənaye və ticarət şirkətlərinin iflası, maksimum yüksələn işsizliklə müşahidə olunması ilə xarakterizə olunub.

İqtisadi nəzəriyyələrdə iqtisadi böhran xidmətlər üzərindən tələb və təklif arasında tarazılığın pozulması kimi şərh olunur.

Buraxılış işinin məqsədi: Buraxılış işində aşağıdakı məqsədlər irəli sürülmüşdür.

-iqtisadi böhranlara qarşı anti-böhran tədbirlərinin işlənib hazırlanması;

-dünya təcrübəsinə əsaslanaraq Azərbaycan iqtisadiyyatının makroiqtisadi təhlili;

-böhranlar zamanı ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlılığının təmin edilməsi və.s

Beləliklə, *birinci fəsildə* iqtisadi böhranların ümumi xarakteristikası verilmişdir;

İkinci fəsildə Azərbaycanda həyata keçirilən anti-böhran tədbirləri və iqtisadiyyatın müasir vəziyyətinin kompleks şəkildə təhlili verilmişdir.

Buraxılış işinin strukturu: Buraxılış işi giriş, iki fəsil, nəticə, qrafik cədvəllərdən ibarət olmaqla 43 səhifəni əhatə edir.

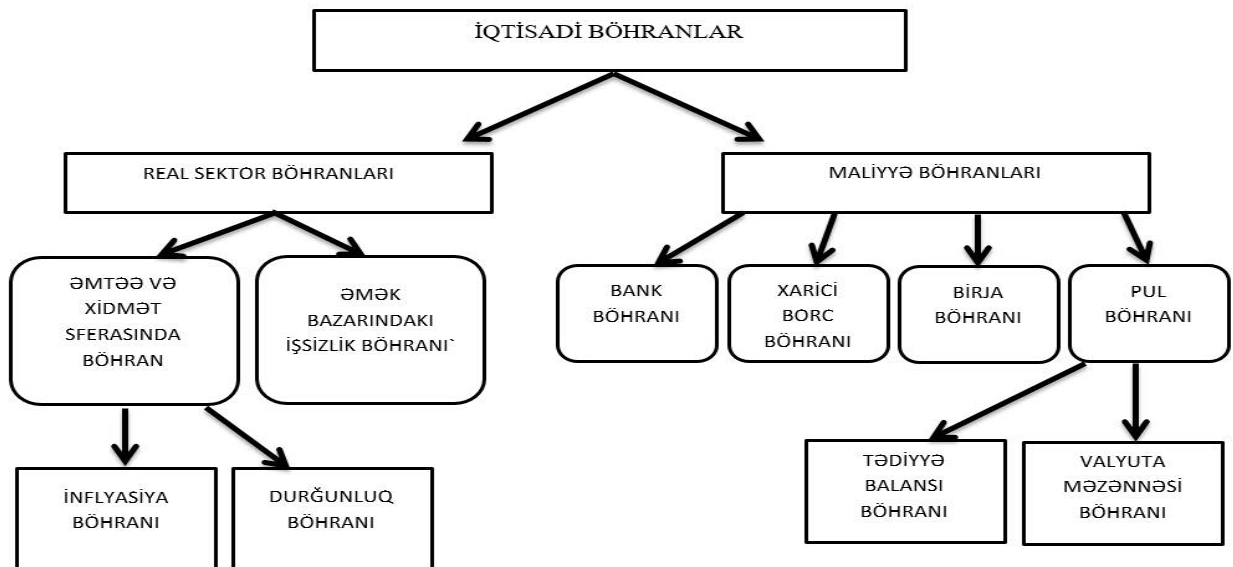
I FƏSİL. İQTİSADI BÖHRANIN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI VƏ ONUN NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİ

1.1. İqtisadi böhranın mahiyyəti və onun yaranmasının əsas səbəbləri

Böhran günlük həyatımızda, demək olar ki, ən çox rast gəldiyimiz sözə çevrilmişdir. İqtisadi böhranı makro səviyyədə dövlətin, mikro səviyyədə isə firmaların fəaliyyətinə təsir göstərərək əvvəlcədən bilinməyən və ciddi fəsadlar törədən proses kimi qiymətləndirmək olar. Böhranlar gözlənilmədən baş verməklə təhlükə ilə birlikdə fürsət yaratmaq qabiliyyətinə malikdir. Böhranların müddəti isə müəssisələr tərəfindən böhrana qarşı alınacaq tədbirlər və tədbirlərin vaxtında yerinə yetirməkləri ilə bağlıdır.

İqtisadi böhranlar, ümumilikdə böhranın baş verdiyi sektorlara görə təsnifləşdirilir. Aşağıdakı cədvəldə də gördüyümüz kimi İqtisadi böhran Real sektordakı və Maliyyə böhranı olmaqla iki yerə bölünür.

Sxem 1.1. Böhranların təsnifatı

REAL SEKTOR BÖHRANI. Real böhranlar-mal-xidmət və əmək bazarındakı "həcmdə", yəni istehsalda baş verən daralma şəklində yaranan böhran növüdür.

Qiymətlərin ümumi səviyyəsində davamlı və yüksək artım kimi bilinən inflasiyanın yaratdığı böhran İnflasiya böhranı əmtəə və xidmət bazarında ümumi qiymət səviyyəsindəki davamlı artımların müəyyən səviyyənin üzərində olmasıdır.

Real sektor böhranı olan durğunluq böhranı isə, ümumi qiymət səviyyəsindəki yüksəlmələrin iqtisadiyyatda mal və xidmət istehsalındakı investisiyaları təşviq edəcək normadan daha aşağı səviyyədə reallaşmasından irəli gəlir

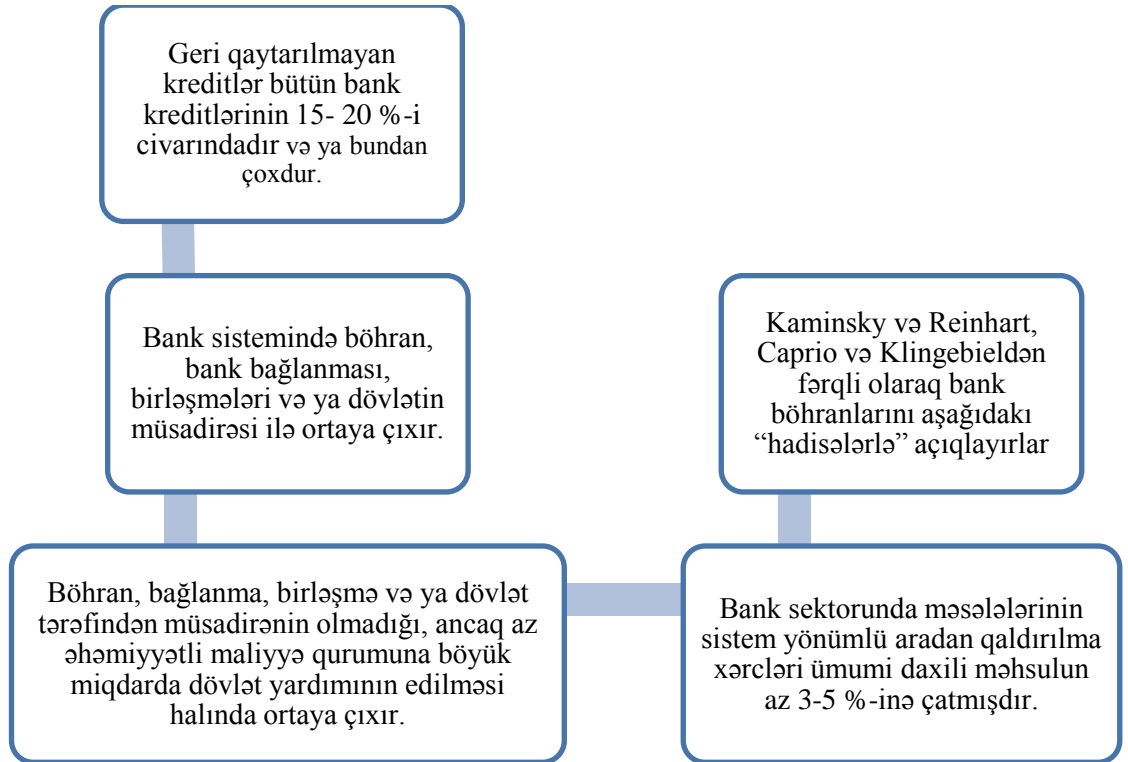
Digər real böhran növü olan işsizlik böhranı isə əmək bazarındakı işsizlik səviyyəsinin yüksək olmasından yaranır.

MALİYYƏ BÖHRANI. Ümumi maliyyə böhranları dediyimiz zaman maliyyə bazarlarında valyuta məzənnələri, səhmlərvə istiqrazlar və s. kimi maliyyə alətlərinin qiymətlərində ani və ağır bir azalma kimi müşahidə olunan proses nəzərdə tutulur.

BANK BÖHRANLARI. Böhranın bu növü maliyyə sisteminə olan inamın itməsindən, insanların banklardakı əmanətlərəri tələb etdikləri zaman meydana çıxır. Banklar bu tələbləri yerinə yetirə bilmədikdə böhran baş verir.

Məsələn, Caprio və Klingebiel kimi iqtisadçılar bank böhranı aşağıdakı hadisələrin hər birinin əmələ gəlməsi ilə təyin olunduğunu qeyd etmişlər:

Cədvəl. __ Caprio və Klingebielə görə bank böhranının yaranma səbəbləri.

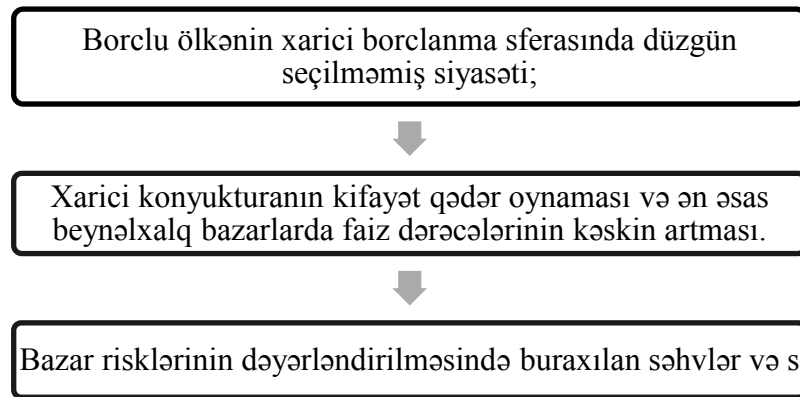

Cədvəldə də əks olunduğu kimi, bank sektorunda böhran yaşayan ölkələrin ortaq cəhətləri böhrandan əvvəl yüksələn xarici borclardır. Digər mənbələrdən yeni borc təmin edə bilməmələri və ya geri ödəmələrdə çıxan məsələlər xarici sərmayələrin yüksələn qeyri-müəyyənlik qarşısında sahədən və ya ölkədən investisiyalarını geri çəkməsini olduqca sürətləndirir.

XARİCİ BORC BÖHRANI. Xarici borc böhranı dediyimiz ölkənin xarici mənbələrdən əldə etdiyi borcların məhsuldarlığı olmayan sahələrə yönləndirdiyi, riskli sahələrə (hansı ki mənfəəti minimum və ya heç olmayan sahələr) investisiyaların edilməsi və bu borcların ödənməsi zamanı iqtisadi sistemin bütövlükdə sarsıldıyı zaman baş verir. Bu hadisə ölkənin ictimai və ya özəl sektora aid xarici borclarını ödəmə bilməməsi zamanı da meydana gələ bilər.

Xasbulotovaya görə borc böhranlarının yaranmasının əsas səbəbləri aşağıdakı kimi təzahür edir:

Sxem 1.2. R.İ.Xasbulatova görə borc böhranlarının mühüm səbəbləri:

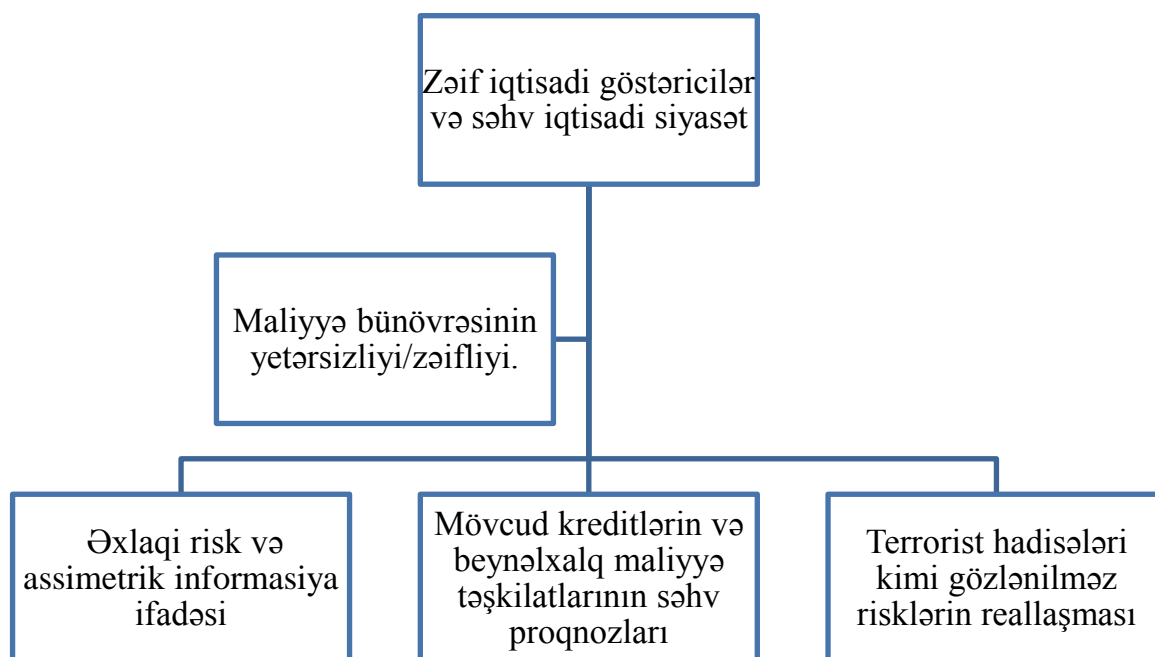
Sxemdən də göründüyü kimi, R.İ.Xasbulatov borc böhranlarının əsas səbəblərini borclu ölkələrin xarici borclanma sferasında düzgün seçilməmək siyasətində və bazar risklərinin dəyərləndirilməsində buraxılan səhvlərdə görür. Yəni, borc böhranının ən mühüm səbəbi dövlətin qısamüddətli borclarının üst-üstə yığılmasıdır.

FOND BAZARINDA BÖHRANLAR. Fond bazarında böhranın əsas səbəbləri birjada əməliyyatlara məruz qalan qiymətli kağızların dəyərinin aşağı düşməsi kimi təzahür edilir. Bu cür böhran fond bazarının ümumi kompozit indekslərində dəyişikliklərdə də özünü göstərir.

VALYUTA BÖHRANLARI: Pul böhranları ölkədə milli pul vahidinə inamın itməsi səbəbindən bazarda spekulyativ bir hücumun başlaması ilə yanaşı bazarda iştirak edən iştirakçıların sürətlə daxili valyuta aktivlərindən xarici valyutada olan aktivlərinə keçməsi ilə başlayır. Bu vəziyyət sabit məzənnə sistemini qəbul edən Mərkəzi Bankın valyuta ehtiyatların azalmasına və devalvasiyaya səbəb olur.

Valyuta böhranlarındakı göstəriciləri aşağıdakı kimi beş qrupda ifadə edə bilərik:

Sxem 1.3. Valyuta krizislərinin əsas qrupları

Sxemdən də aydın göründüyü kimi, maliyyə böhranından öncə valyuta dəyərini enməsi, ehtiyac duyduqda beynəlxalq valyutaya yönəlik iqtisadi təşkilatlar tərəfindən spekulyasiya təzyiqlərinin tədricən başladılmasına səbəb olur.

İqtisadi böhranların tarixi 17-ci əsrə təsadüf edir. Hər nə qədər bu dövrdən 100 il əvvəl böhranların mövcud olunduğu bilinsədə demək olar ki bu böhranların hamısı istehsalla bağlı olub. Bu böhranlara səbəb olan amillər iqlim şəraiti çətdirilmə və istehsal daralmalarından ibarət olub aclıq və qıtlıq şəklində təzahür edib.

19-ci əsrdə dünya iqtisadiyyatının qloballaşması ilə əlaqədar böhranlar da özünəməxsus xüsusiyyətlər daşımağa başladı. İqtisadi ədəbiyyatlara baxdıqda böhranların davamlı olaraq bir-birini təqib etdiyi, habelə dünyanın hər hansı bir ölkəsində baş verən böhranın digər ölkələrə də təsir etdiyi müşahidə olunur. Bu halda bu mövzu davamlı olaraq iqtisadçıların gündəlik həyatlarını istismar etmiş və üstündə tədqiqatlar apardıqları bir mövzu olmuşdur. İqtisadçılar yaşadıkları və öndən əvvəlki dövrdə yaranmış böhranları izah etməyə çalışmışlar.

Maliyyə böhranlarını izah edən modellər:

20-ci əsrdə və xüsusilə ikinci yarısında bir çox böhranlar baş vermişdir. Böhranların səbəbi olaraq qloballaşma və informasiya sisteminin sürətli inkişafı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Nəticə etibararı ilə bu böhranlarda ən çox inkişaf etməkdə olan və az inkişaf etmiş ölkələr təsirlənir. 1990-cı illərdə Avropa, Latın Amerikas, Asiya, Meksika-Türkiyə, Cənub-Şərqi Asiya, Rusiya-Braziliya, Türkiyə-Braziliya, 2004-cü ildə Körfəz böhranı və s. dünya iqtisadiyyatına təsir edən böhranların baş verdiyi müşahidə edildi. Bu böhranların mənfi təsirləri və onların artması elm adamlarının, iqtisadi və siyasi cəmiyyətin ən təməl probleminə çevrilmişdir. 1980-ci illərdən sonrakı böhranların ümumi xüsusiyyəti maliyyə böhranları olmasıdır.

İqtisadi tədqiqatlara görə maliyyə böhranları 3 başlıq altında izah edilməyə çalışılmışdır:

Birinci Nəsil Böhran Modelləri (Canonical Crisis Models). Birinci nəsil modellər maliyyə böhranlarını izah etmək üçün meydana gəlmişdir. Bu modelin təşəbbüskarı Paul Krugman olsa da, əsasını Salant və Henderson qoymuşdur. 1984-cü ildə Flood və Garber Krugmanın nəzəriyyəsini inkişaf etdirmişlər. Bu model Kanonik böhran modeli olaraq tanınır.

Birinci nəsil modelləri büdcə kəsrinin artması nəticəsində maliyyə böhranının meydana gəldiyini iddia edir. Bu model hökumətin pul emissiyası həyata keçirərək pul kütləsinin artırılması ilə büdcə kəsrinin aradan qaldırılması, bunun nəticəsində sabit məzənnə siyasətinin reallaşmayacağını ifadə edir. Sabit məzənnə siyasəti pisləşməyə başlayanda, xarici səhmdarlar öz hissələrini ölkədən çıxarmaq istəyəcəklər, eyni zamanda ölkədə də valyutaya inam azalacaqdır. Artan valyuta tələbi Mərkəzi bankda olan valyuta ehtiyatlarının azalmasına gətirib çıxaracaq. Bu spekulyativ proseslər böhranın əsasını təşkil edir.

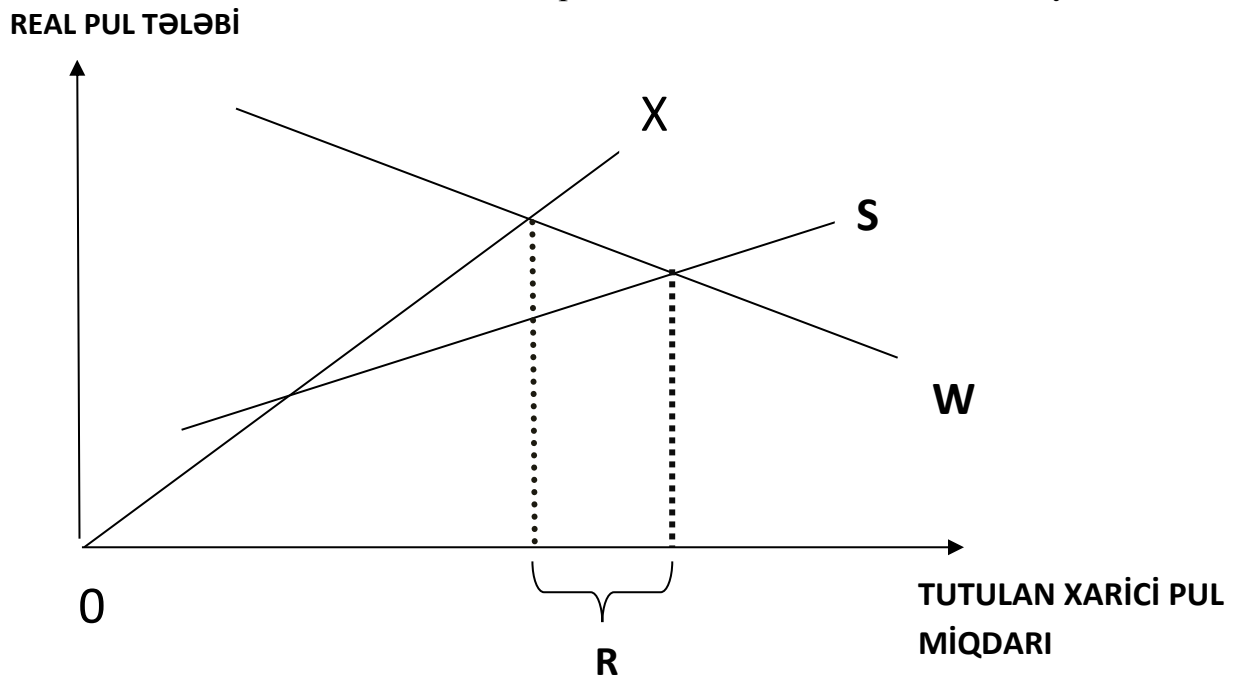
Birinci nəsil böhranlar maliyyə sferasından əvvəl əmtəə və xidmət sferasında Henderson və Salant tərəfindən tədqiq edilmişdir. Bu alimlər hökumətin qızıl sektorundakı siyasətini, həmçinin qiymətləndirmə fəaliyyətini analiz ediblər.

Bundan sonra bu tədqiqatlar Krugmanın maliyyə sistemində meydana gələn böhranları izahında əsas rol oynamışdır.

Paul Krugman, valyuta böhranı ilə üzləşən bir ölkənin vəziyyətini, həmçinin 1979-cı il böhranını bu şəkildə yekunlaşdırır: sabit valyuta məzənnəsi tətbiq edən bir ölkədə hökumət valyuta məzənnəsini tənzimləmək üçün davamlı olaraq bazara valyuta ötürəcək və bu müddət uzandıqca valyuta ehtiyatları kəskin şəkildə azalacaqdır.

Rezervlərdəki belə bir azalma spekulyativ bir mühit yaradaraq qalan digər ehtiyatların da azalmasını sürətləndirəcəkdir. Sonda hökumət müdaxilənin imkansız olduğunu gördükdə sabit valyuta məzənnəsindən imtina edəcək və üzən məzənnəyə keçmək məburiyyətində qalacaq. Beləliklə, məzənnə sürətlə yüksəlməyə başlayacaqdır. Krugman tədqiqatını və 1979-cu il böhranı belə ifadə edir:

P.Krugman "A Model of balance of Payments crises

OX əyrisi böhrandan əvvəl məzənnə sistemini, S xətti sabit valyuta məzənnəsindən imtina edildikdən sonra tətbiq edilən üzən məzənnə sistemini, A nöqtəsi spekulyativ mübarizə zamanı özəl sektor tərəfindən saxlanılan aktivləri, B nöqtəsi spekulyatorların portfelindəki dəyişiklik nəticəsində yaranan yeni nöqtəni

göstərir. A nöqtəsindən B nöqtəsinə doğru hərəkət edərkən spekulyatorlar portfellerində dəyişiklik edirlər.

Bu vəziyyətdə valyuta tələbi hökumətin ehtiyatları (R) tərəfindən ödəniləcəkdir. Böhran zamanı spekulyatorların daha çox varlığa sahib olduğunu düşünsək, W xətti yuxarıya sürüşəcək. Bu vəziyyətə müdaxilə üçün hökumətin daha çox rezervə ehtiyacı olacaqdır. Hökumət ehtiyatları həcmində sabit məzənnəni üstün tutacaq, rezervlər bitdiyi zaman sabit məzənnədən imtina edəcək və üzən məzənnəyə keçməyə məcbur qalacaqdır.

Maliyyə böhranlarının çoxu hökumətin ölkədaxili iqtisadi siyasəti ilə valyuta siyasəti arasında tarazlığın olmamasından qaynaqlanır. Birinci nəsil modellər bunun səbəbini rahatlıqla təzahür edir. Həmçinin birinci nəsil modellər milyonlarla dollar zərəmə səbəb olan maliyyə böhranlarının sadəcə investorların və ya spekulyatorların ağılsız davranışları ilə əlaqədar olmayadığını əks etdirir.

Modelin tənqid edilən tərəfləri də var. Bunlara ilk olaraq, onun daha çox mexaniki və tək yönlü olmasıdır. İkincisi aspekt isə, büdcə kəsri olduğu zaman mərkəzi bankın iqtisadiyyata dərhal valyuta buraxaraq valyuta məzənnəsinə təqiyə edərək büdcə kəsri aradan qaldırmağı müdafiə etməsi bu modelin digər tənqid edilən tərəfidir. Çünki böhran zamanı iqtisadiyyatda bundan başqa metodların olduğu bilinməkdədir. Üçüncü mənfi tərəfi, modelin iqtisadi fəaliyyətlərin maliyyə qeyri-tarazlığı, habelə kredit siyasəti üzərində təsirinin olmadığı iddiasıdır. Bir başqa iddia isə birinci nəsil modellərin maliyyə böhranlarını sadəcə valyuta ehtiyatları və büdcə kəsri ilə açıqlamağa çalışmasıdır. Birinci nəsil modellər maliyyə böhranlarını izah etməkdə qeyri-kafi olduqları üçün yeni modellərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu mövzuda hazırlanan digər tədqiqat işi “İkinci Nəsil Modellərdir.”

İkinci Nəsil Böhran Modelləri (Self-Confirming Crisis Models). Birinci nəsil modellərinin 1992-93-cü illərdə Avropada məzənnə mexanizmində yaranan böhranı izah etməməsi ikinci nəsil valyuta məzənnəsi modellərinin formalaşması üçün əsas olmuşdur. Obstfeldin tədqiqatı bu modelin ortaya çıxması üçün əsas idi.

İkinci nəsil model, ölkənin maliyyə və maliyyə siyasətinin sabit ikən, yəni iqtisadiyyatın əsas göstəriciləri mənfi təsir göstərmədiyi halda maliyyə vahidinə spekulyativ hücumların iqtisadi böhranlara gətirib çıxara biləcəyini göstərmişdir.

Bu model belə izah olunur ki, sektor iştirakçılarının öz gözləntiləri ilə iqtisadi siyasətin dəyişməyəcəyinə əmindirlər. Lakin sektor iştirakçılarının sektorda mövcud olan gözləntiləri makroiqtisadi siyasətdə alınacaq qərarlara təsir edir.

Gözlənilən bir devalvasiyaya qarşı maliyyə vahidini qorumaq lazım gələrsə, bu dəfə faiz dərəcələrini yüksəltmək zəruriliyi ortaya çıxacaq, bunu reallaşdırmaq istəyən hökumətin nağd tarazlığı pozulacaq; bu pozulma istehsal və istehlak üzrə mənfi hallar yaradacaqdır.

Hökumət mövcud bərabərliyi davam etdirilməsi ilə dəyişdirilməsi arasında seçilmə zəruriliyi yarandığında, devalvasiyanın olmasını gözləyən spekulyatorlar qısamüddətdə milli maliyyəni əllərindən çıxararaq devalvasiyanın sürətlənməsinə səbəb olacaqlar. Bu vəziyyətdə hökumət məcbur qalıb sabit məzənnə siyasətindən imtina edərək, beləliklə böhrana yoluxacaqlar.

İkinci nəsil böhran modelləri üç mühüm faktor əsasında təzahür edir:

1. hökumətin sabit valyuta məzənnə siyasətini tətbiq etmək üçün bir səbəbi olmalıdır.
2. hökumətin sabit məzənnə sistemini qorumaq istəməsinin bir səbəbi olmalıdır.
3. Sabit məzənnənin dəyəri o səviyyəyə çatmalıdır ki, insanlar sabit məzənnə siyasətinin artıq davam etdirilməməsinə inanmalıdırlar.

İkinci nəsil böhran modellərinin ortaya çıxması ya bank böhranı, ya da valyuta böhranı şəklində təzahür olunur. Quruluşları hassas olan ikinci nəsil böhran modelləri yalnız cəmiyyətdən qaynaqlanmır. Özəl sektorda, xüsusilə də bank sektorunda rast gəlinən kreditlərin qaytarılması səviyyəsinin azalmasına və bu azalmanın qiymətli kağızların dəyərlərində əks olunan dalğalanmalar real sektorun kiçilməsinə səbəb olacaqdır. Öz növbəsində real sektorun kiçilməsi bankların aktivlərinin azalmasına gətirib çıxaracaq. Həmçinin bankların valyuta

mövqelərindəki azalmalar riskli olan bank sistemini daha da riskli bir vəziyyətə gətirərək bank böhranına səbəb olacaqdır.

Valyuta böhranlarının əsas səbəbləri sabit valyuta məzənnəsi siyasətinin uğurlu olmamasıdır. Bu modeldə müşahidə olunan inflasiya səviyyəsinin düşməsi milli pul vahidinin dəyər qazanmasına səbəb olur. Milli valyutanın dəyərinin yüksəlməsi ixracatın azalmasına, idxalatın, habelə tədiyyə balansında defisitın yaranmasına səbəb olur. Əgər ölkə sabit valyuta məzənnəsi siyasətinə davam edərsə, valyuta böhranı qaçınılmaz hal alacaqdır. Valyuta və ya bank sistemində meydana gələn maliyyə böhranlarının səbəblərini aşağıdakılar kimi sıralamaq olar:

1. Qeyri-sabit makroiqtisadi quruluş
2. Tərs seçim və əxlaqi quruluşda pozulma
3. Maliyyə azadlığı
4. Herd(sürü) psixologiyası

Gəlin indi isə, birinci və ikinci Maliyyə Böhran Modellərini müzakirələrini müqayisə edək:

Birinci Nəsil Böhran Modelləri

- * Böhranlar qaçınılmazdır.
- * Böhranlar qabaqcadan proqnozlaşdırıla bilər.
- * Gözləntilər böhranı sürətləndirir.
- * Tətbiq edilmiş siyasətlər makroiqtisadi göstəricilərin deqradasiyasına səbəb olur.
- * Makroiqtisadi göstəricilərin pisləşməsi, böhrana səbəb olur.

- * Böhranlar əvvəlcədən proqnozlaşdırıla bilməz.
- * Gözləntilər öz-özünü bəsləyir və böhranlara səbəb olur.
- * Hökumət makroiqtisadi siyasət qarşısında seçim edir.
- * Makroiqtisadi göstəricilərin pisləşməsi böhran müddətini sürətləndirir.

İkinci Nəsil Böhran Modelləri

Digər bir tərəfdən kapitalist istehsalının özü də məhz iqtisadi böhranın səbəblərindən biridir. Çünki digər mövcud olmuş iqtisadi formasiyalarda böhranın baş verməsinə nadir gəlmək demək olar ki, mümkün deyil. Kapitalizmin cəld inkişaf qanunauyğunluğu isə gözlənilməz böhranların olmasına gətirib çıxarır.

Üçüncü Nəsil Böhran Modelləri. Latın Amerikasını və 1997-ci il Cənub Şərqi Asiya böhranlarının II nəsil böhran modelləri tərəfindən izah oluna bilməməsi III nəsil böhran modellərinin yaranmasına səbəb oldu. III nəsil böhran modelləri bank böhranı ilə maliyyə böhranının qarşılıqlı əlaqəsini və bir sektorda başlayan böhranlar digər sektora da təsir etdiyini və bu qarşılıqlı təsirin sonsuz bir dövrün yaranması fəlsəfəsindən irəli gəlir.

Krugmanın tədqiqatında maliyyə sektorunda təsirli olan vasitəçilərin başında bank sektoru durur. Bankların sahib olduğu öhdəliklərin açıq və qapalı bir şəkildə hökumət tərəfindən zəmanət altına alınması “Əxlaqi-risk” probleminə səbəb olmaqdadır. Bankların ən mühüm gəlir mənbəyinin kreditlərin olduğunu düşünsək, bank daha çox mənfəət əldə etmək məqsədi ilə riskli layihələri kreditlə təmin etməyi üstün tutacaqdır. Bu davranış bankların maliyyə aktivlərinin artmasına səbəb olacaqdır. Ümumiyyətlə bu hal “maliyyə balonu” kimi təsvir olunur. Bir müddətdən sonra isə maliyyə balonunun partlaması nəticəsində maliyyə aktivlərinin qiymətləri sürətlə aşağı düşəcəkdir. Bu azalma bankların kredit dövriyyəsinə mənfi təsir göstərəcək, milli ödəniş sisteminin pozulması və bank böhranının yaranması ilə nəticələnəcəkdir. Krugman bu partlayışın qiymətli kağızlar bazarındaki investisiya partlayışına təsirini tədqiq edirdi.

Bu modellər şərqə asiya ölkələrindəki 1997-ci il maliyyə böhranları və xarici borc böhranlarını izah edir. Hökumət bu modeldə sərt büdcə məhdudiyyəti olmayan və həddindən artıq qiymətli korporativ istiqrazlara təminat verib bankları dolaylı və ya birbaşa zəmanətlə təmin edir. Bir sözlə hökumət maliyyə sistemindəki balansını tənzimləmək üçün bankları dolaylı və birbaşa olaraq dəstəkləyirdi. Əgər bu tənzimləmə uzun müddət davam edə bilmirsə, bu zaman “əxlaqi-mənəvi” təhlükə problemi yaranır.

Sachs'a görə bankların maliyyələşdirmə mənbələri və onların istifadə sahələri bir-birindən fərqli ola bilər. Bu müxtəlifliklər valyuta böhranı ilə ödəmə böhranının birlikdə yaranmasına səbəb olacaqdır.

Bir-birini dəstəkləyən bu böhranlar banklar üçün likvidlik problemi yaradacaqdır. Məhz 1997-ci il Asiya böhranına da likvidlik problemi səbəb olmuşdur.

Sachs'ın sözlərinə görə Latin Amerikası və Cənub Şərqi Asiya ölkələri yalnız bir hərəkət etməmişdirlər, hətta onların investisiyalarının bünövrəsi möhkəm olmuşdur. Bu ölkələrin beynəlxalq kredit təşkilatlarının mənfi təsirlərinə məruz qalması böhrana səbəb oldu.

Sachs Asiya böhranı səbəblərini əsaslandırıdığı dörd ünsürü aşağıdakı kimi qeyd edir:

1. Asiya iqtisadiyyatının maliyyə, sənaye və valyuta məzənnəsi siyasətində zəifliyi.
2. Əxlaqi risk daşıyan fəaliyyətlərə həddən artıq investisiyaların qoyulması
3. Böhranların yalnız idarə olunması səbəbi ilə maliyyə çaxnaşmasına çevrilməsi.
4. 1997-ci ilin ortalarında Taylandda və daha sonra Koreyada edilən devalvasiyanın investorda bu ölkələrlə bağlı vahimələrin yaranmasının səbəb olması.

Nəticə. Xüsusilə XIX əsrdən başlayaraq böhranlar kapitalist iqtisadiyyatında təzahür edilməyə başlandı. Beləliklə, böhran sadəcə bir sahədə deyil, dünyanın müxtəlif yerlərində özünü biruzə vermişdir. Beynəlxalq investisiyaların axınlarının sərbəst olduğu qlobal mühitdə maliyyə böhranların sayı, həm də təsirləri baxımından mühüm problemlərə səbəb olmuşdur.

Demək olar ki, 280 və daha çox sayda böhran haqqında fərziyyə var. Bunların içərisində I, II, III nəsil böhran modelləri daha çox maliyyə böhranlarını izah edə bilmişdir. Ölkələr bu və ya digər növ böhranlarla mübarizə apararkən yuxarıda qeyd olunan modellərdən yararlanaraq daha effektiv nəticə əldə edə bilərlər.

1.2. İqtisadi böhranlara qarşı mübarizədə hökumətlərin istifadə etdiyi mexanizmlər

Kapitalizm müasir dövrdə bir çox mühüm iqtisadi böhranlar yaşamışdır. Əlbəttə, bu o demək deyil ki, dünya iqtisadiyyatı bir daha böhranla üzləşməyəcək. Qeyd etmək lazımdır ki, böhranların bənzər, həmçinin bir-birindən fərqli tərəfləri var. Amma maraqlıdır ki, həlli üsulları eynilik təşkil edir: böhranla monetar siyasətlə mübarizə aparmaq. Çinlilərin də qeyd etdiyi kimi “pul hər cür eybi örtər”.

2008-2009-cu illərdə Amerika Birləşmiş Ştatlarında təzahür edən böhranın «maliyyə infeksiyası» kimi yeni formalaşan fenomenin nəticəsi olduğu müəyyən olduqdan sonra dünyada yeni maliyyə böhranının yaranması təhlükəsi qəbul olunmağa başladı. Bu böhranı yaratmaqda sadəcə bacarıqsız bankirlərin məsuliyyətsizliyi deyil, həmçinin 2007-ci ilin yayında partlayan “balon”, 20 ildən çox müddətə qurulmuş olan hədsiz biznes modelləri səbəb olmuşdur. 2008-2009-cu il böhranının yaranmasının digər səbəblərini aşağıdakı kimi qeyd edə bilərik:

- "Kölgə bankçılıq" sistemi;
- Maliyyə innovasiyası və təhlükəsizliyi;
- Qeyri-qənaətbəxş idarəetmə təcrübələri;
- Kredit dərəcələndirmə agentlikləri;
- "Qara qutu" modeli və keyfiyyətsiz kreditlərin verilməsi standartları;
- Siyasi müdaxilə;
- Mərkəzi Bankların rolu və çox aşağı faiz dərəcəsi mühiti;
- Qloballaşma.

Mərkəzi banklar partlayışın qarşısını almaq müvafiq modellərdən istifadə etdilər. Alınan tədbirlərdən sonra 2000-2008-ci illərdəki göstəricilər onu göstərir

ki, maliyyə böhranları bir çox ölkədə milli maliyyə aktivlərinin 12-35 %-nin itirilməsi ilə nəticələndi.

2009-2010-cu illərdə əksər inkişaf etməkdə olan və inkişaf etmiş ölkələrin bank sistemlərində böhranlar meydana gəldi və bu böhranlar yalnız çətin vəziyyətə düşmüş bankları deyil, həmçinin banklarla əlaqəsi olan ev təsərrüfatını və real sektoru da sarsıtdı.

2008-ci ilin 2-ci yarısında fond göstəricilərində azalma: 70-80%, qlobal maliyyə bazarında isə itkilər: 3 trilyon ABŞ dolları və ya qlobal ÜDM-in 4.3%-dən ibarət olmuşdur. Beynəlxalq təcrübə onu göstərir ki, bank böhranının istiqamətində çəkilən xərclər orta hesabla Ümumi daxili məhsulun 15-20%-dən ibarətdir. Bank böhranının qarşısının alınması yönündə ÜDM-lərinin böyük hissəsini təşkil etmiş ölkələr arasında İspaniya və Macarıstan 15%-i, Malayziya 20,5%-i həcmində, Meksika isə 30%-dən yuxarı hissəsini məhz bu məqsədlər üçün istifadə etmişlər. Bir çox ölkələrdə demək olar ki, bu göstərici 40 və ya 50%-ə qədər çatmaqdadır.

Rusiyada isə bu göstərici 2005-ci ildə Ümumi daxili məhsulun 0,2% olmuşdursa, 2009-cü ilin dördüncü ayında bu göstərici 21,7%-ə qədər artmışdı.

Qardaş ölkə Türkiyədə isə bank sektorunun struktur yenilənməsinə və yenidən kapitallaşmasına dövlət tərəfindən sərf edilən pul miqdarı 40-50 milyard dollar, bu da o deməkdir ki, Ümumi daxili məhsulun üçdə birini təşkil edirdi. Prof. Dr. İsmail Tatlıoğlunun sözlərinə görə, Türkiyə 2001-ci ildə çox ciddi bir bank böhranı yaşadı və təxminən 60 milyard dollar ziyan ödədi.

2018-ci il mayın 23-də 4.92 türk lirəsi ilə tarixin ən yüksək səviyyəsinə yüksələn dollar ilə mayın 30-da 4.45 səviyyəsindən aşağı düşdü. Türk lirəsi dünya valyutasının 2,3 faiz ilə dünyada dollar qarşısında ən çox dəyər qazanan valyutası oldu. Dolların 1 həftədə türk lirası qarşısında 9,8 % dəyər itirməsinə səbəb olan amilləri aşağıdakı kimi təzahür etmək olar?

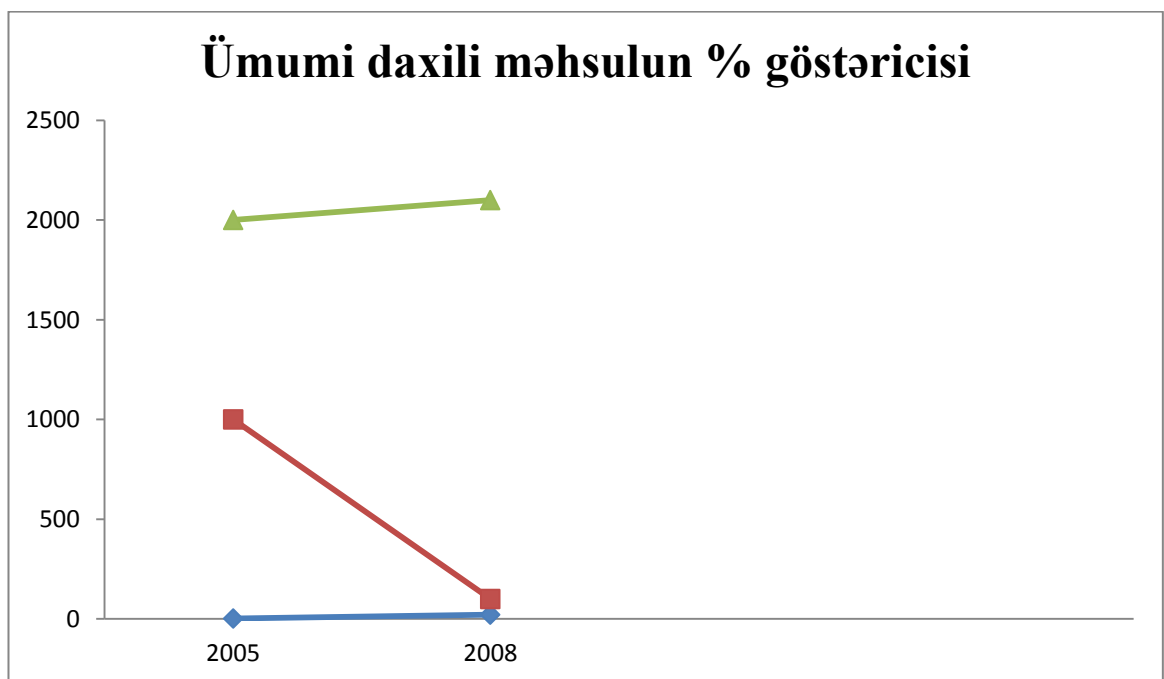
- 1) Türkiyə Mərkəzi Bankına olan inamın artması ;
- 2) Yenidən reallaşdırılan kreditlər üzrə valyuta məzənnəsinin sabitləşməsi;
- 3) Sadələşmiş faiz siyasəti ;

- 4) Londonda həyata keçirilən müsbət danışıqlar ;
- 5) Avrozonadakı siyasi qeyri-müəyyənliklər .

Həmçinin Türk lirəsinin son bir həftədə dollar qarşısında ən çox dəyər qazanan pul vahidi halına gətirilməsində Türkiyədə olan 24 İyun seçkiləri əvvəlində valyuta hesabına edilən hücumu qarşı Mərkəzi Bankın hərəkətə keçməsi, hökumətin qərarlı tutumu və real sektorun milli duruşu effektiv rol oynadı.

İndi isə 2005-2008-ci illər üzrə ÜDM göstəricilərinə nəzər salaq:

Diaqramma 2005-2008-ci illərdə ÜDM-nin göstəriciləri.

Diaqrammadan da görüldüyü kimi, qeyd olunan illərdə maliyyə böhranlarının zəncirvari reaksiyasının yayılma mexanizmlərinin kapital axını ilə bağlı olan milli gəlirlərin və və beynəlxalq birjalarda müasir vəziyyətini əks etdirir. Bunlar bir-biri ilə bağlı olan, eyni zamanda böhranın yüksək inkişafına təsir edən əsas sahələr tədqiq edilmişdir.

İndi barəsində çox danışılan dünya maliyyə böhranı mahiyyətə iqtisadi böhrandır. O, istehsal və rifahın bölüşdürülməsi böhranı, əsas institutların və maliyyə kanallarının böhranı, var-dövlətin kasıbların hesabına varlılarda cəmləşməsinin yüksəldilməsinə istiqamətlənmiş qeyri-konservativ iqtisadi siyasəti

bildirir. Eləcə də - bu liberal-fərdilik nəzəriyyəsinin böhranıdır, belə ki, həm “təkliflər iqtisadiyyatının” nəticələri, həm də Laffer əyrisi və Fridman monetarizmindən irəli gələn tövsiyələr mahiyyətcə məhz belə böhran nəticəsinə gətirib çıxaran ideyaları əks etdirir. İqtisadi siyasətin müvafiq konsepsiya və modelləri 1980-1990-cı illər ərzində üstünlük təşkil etmiş, həmçinin 2000-ci illərin əvvəlində də öz əhəmiyyətini qoruyub saxlamışdır. Bizim fikrimizcə, aşağıda göstərilənlərin qeyd edilməsi vacibdir: nominal ÜDM artımına baxmayaraq Rusiyada daxili sistemli iqtisadi böhran yox olmamış, sadəcə öz formasını dəyişmişdir. İndi elə xarici hallar yaranmışdır ki, onlar böhran təzahürlərini və onun kəskinliyini gücləndirir. Eyni zamanda Rusiya hökuməti sistemli böhranın dəf edilməsindən özünü kənarlaşdırmış, istehsalatın emal sektorlarının səmərəliyinin azalmasına qarşı qoymamışdır. Ümumilikdə, öz hərəkətləri və ya hərəkətsizliyi ilə maliyyə (transaksiya) sektorlarının maraqlarına uyğun olaraq sənayenin, kənd təsərrüfatının vəziyyətinin mürəkkəbləşməsinə yardımçı olmuş, zəruri struktur siyasətini aparmamış, bank da daxil olmaqla korporativ borcun artmasına, pulların xaricə çıxarılmasına, ehtiyatların xarici qiymətli kağızlarda yerləşdirilməsinə və s. reaksiya verməmişdir.

Son illərdə Rusiya iqtisadiyyatının gəlirləri digər iqtisadi sistemlərə çıxarılmışdır. Bu gəlirlər rus iqtisadiyyatı və burada yaşayan digər vətəndaşlar tərəfindən yaradılmışdır. Məhz ölkə vətəndaşları müəyyən etməlidir ki, nə qədər əmanət saxlasınlar, gələcək nəsillər üçün yığsınlar və ümumiyyətlə saxlamaq lazımdır. Bundan başqa əmanətlər daxili iqtisadi vəzifələrin. Xüsusən də yolların, estakadaların, hava limanlarının, elektrik stansiyaların tikintisinə, fotoelektronikanın və s. inkişafına qoyula bilər və qoyulmalıdır. İri xalq təsərrüfatı layihələrini dövlət layihəsinə çevirmək və sabitləşdirmə fondunun pullarını uzunmüddətli dövlət krediti kimi yerləşdirmək olardı ki, bu mütləq istəniləni verər və gələcək nəsillərin xəzinəsini doldurardı. Belə iqtisadi həll yolu şübhəli gəlirliliyi və perspektivləri olan xarici qiymətli kağızlara qoyuluşların edilməsindən nəyi ilə pisdir? Qarşıya qoyulan suallara cavablar o dərəcədə aydındır ki, belə bir

siyasətdə maraqlılığın olması haqqında fikirlər yaranır. Bununla əlaqədar olaraq, düşünürük ki, ictimai mühümlüyü olan məsələ - daxili mənbələrə və Rusiyanın inkişaf stimullarına istiqamətlənməmiş destruktiv iqtisadi siyasət layihələndirən və həyata keçirən hökumətdəki şəxslərin sosial məsuliyyəti tədbirləri – artıq yetişmişdir.

Belə ki, pulların xaricə çıxarılması orada faiz dərəcələrinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır və ölkə daxilində faiz dərəcələrinin nisbətən yüksək olmasını bildirir. Rusiyanın korporativ sektoru və bankları kreditlər üçün oraya, faiz dərəcələrinin nisbətən aşağı olduğu yerlərə müraciət etməli olurlar. Bununla da Rusiyanın daxili korporativ borcu yüksəlir, daxili kapitallaşma üçün maneələr düzülür. Buna görə də Rusiya real sənaye kapitalı baxımından kasıbdır.

Müasir iqtisadi böhranın xüsusiyyəti onun öncədən görünən olması idi. O, gözlənilməz qəfil olmadı. Buna baxmayaraq iqtisadi sistemlər və müxtəlif ölkələrin hökumətləri ona hazırlıqsız yaxalandılar. Ehtiyatda saxlanılan tədbirlər və vasitələr böhrana qarşı qoymaq üçün kifayətsiz oldu. Özü də iqtisadiyyat tarixində neçənci dəfədir ki, hökumətlər xəstəliyi deyil, əlamətləri müalicə etməyə çalışırlar. Xəstəlik isə məlumdur - maliyyə sektorunun istehsalatdan ayrı düşməsi, pulların həqiqi dəyərə malik real aktivlərlə təmin olunmaması, valyuta-kredit münasibətlərində standartın mövcud olmaması.

Müasir böhranın tez-tez qiymət verilməyən daha bir xüsusiyyəti – onun hərbi-siyasi tərkibidir. Enerji və xammal inkişafın və yüksək həyat səviyyəsinin əsasını təşkil edir. Yalnız bu bazada və əsasda insan və ya intellektual adlanan potensial açılır. Bununla da nisbi də olsa resursların bolluğu biliklərin inkişafı və onların tətbiq edilməsi üçün sonrakı təməli təmin edir. Eyni zamanda biliklərin tətbiq edilməsi sahəsi – bu və ya digər resurslar növləri, onların emalı, təkrar emalı, məhsulların, xidmətlərin yaradılması üsulları və sairidir. Lakin məhz enerji-xammal resursları məhddur və dünya qiymətləri dinamikasına güclü təsir göstərirlər. Buna görə də onların nəzarət edilməsi inkişaf etmiş dövlətlərin strateji vəzifəsi, yüksək həyat səviyyəsinin saxlanmasının şərtidir. Hərbi tərkib olmadan

siə səmərəli nəzarətin təmin edilməsi mümkünsüzdür. Özü də hərbi güc böyük ölçüdə resurslar bazasının mövcudluğu və ondan səmərəli istifadə ilə şərtlənir. Beləliklə, hərbi və geostrateji vəzifələr birbaşa olaraq yüksək həyat səviyyəsinin təmin edilməsi təlabatı ilə əlaqəlidir, digər tərəfdən müəyyən dərəcədə elə həmin səviyyə tərəfindən müəyyən edilir. .

“Maliyyə” dəyərini iqtisadiyyatın istehsal və fond bazasının real qiymətindən aralı düşməsi, enerji və digər resursların qiymətlərindəki inflyasiya, bir sıra dövlətlərin hərbi-strateji inhisarçılıq uğrunda mübarizəsi dünya maliyyə sisteminin müasir strukturunun qeyri-səmərəliyini, fonda bazarının yüksək dərəcədə spekulativliyini və onun böyük maliyyə “piramidası” prinsipi üzrə qurulmasını müəyyən edir.

Elə bu xüsusiyyətlər inkişaf etməkdə olan böhranı müəyyən edirlər. Yeri gəlmişkən, 1930-cu illərin “Böyük depressiyası” və 1970-ci illərin staqnasiyası dövrlərində böhranların şərtləri və həmçinin səbəbləri əhəmiyyətli dərəcədə fərqli idi. Onları yalnız bir əlamət yaxınlaşdırır – böhranların həlli yalnız hərbi xərclərin artırılması, iqtisadiyyatın hərbişdirilməsi və dünyada münaqişələrin gərginləşdirilməsi vasitəsi ilə həyata keçirilirdi. Böhranın özü isə likvid vəsaitlərin kəskin itirilməsi, maliyyə kollapsı və bank sisteminin iflic, buna bağlı istehsalatın iflic vəziyyətinə düşməsi və işsizliyin artması ilə təzahür edirdi. .

1.3. Anti-böhran tədbirləri sahəsində dünya ölkələrinin təcrübəsi

Dünya likvidliyi və istehsalat. Dünya likvidliyi müasir maliyyə-iqtisadiyyat böhranlarının təbiətinin başa düşülməsində mərkəzi anlayışlardan biridir. Müxtəlif növ kapitalların qeyri-yekcinsliliyi, dünyada bölüşdürülmüş olan milli sərvətin strukturu, beynəlxalq ticarət və beynəlxalq mübadilədə bərabər olmayan şərtləri təmin edir.

Yekunda biz ticarət edən ölkələrin ödənişlərindəki assimetriyanı müşahidə edirik.

Misal üçün, ABŞ kimi, istehsal etdiyindən daha çox istehlak edən ölkələr, hansılar ki, hazırkı böhranın səbəbkarları olmuşdurlar, özlərinin yaranmış

borclarını adətən ümumi qəbvl edilən beynəlxalq ödəniş vasitələrinin, xüsusən qızıl, ehtiyat valyuta, xüsusi hüquqların güzəştə gedilməsi vasitəsi ilə qarşılayırlar. “Dünya likvidliyinin” vəziyyətini adətən yuxarıda sadalanan ödəniş vasitələrinin qiyməti üzrə qiymətləndirirlər. Qeyd edilməsi vacibdir ki, ödəniş vasitələrinin yaradılması yalnız o halda adekvatdır ki, onlar dünya istehsal səviyyəsinə və dünya ticarəti miqyasına müvafiq olmuş olsunlar.

Ödəmə vasitələrinə potensial ehtiyacın qiyməti dünya likvidliyinin qiymətləndirilməsinin daha bir üsuludur. Burada iki əhəmiyyətli problem yaranır, hansılar ki, nəticədə maliyyə kollapsını (likvidliyin "udulmasını") təhrək edirlər və sonrakı iqtisadi destabilizasiya üçün şərait yaradırlar. Birincisi, likvidlik istehsalın və onun nəticələrinin istehlakının həyata keçirilməsi üçün lazımdır. Likvidliyin bu növü şərti desək, real təsərrüfat fəaliyyəti prosesləri ilə əlaqəlidir. İkincisi, müasir dünyada ticarət derivativlərlə, maliyyə alətləri, qiymətli kağızlarla ticarətin aparılması da əhatə edir ki, onlar əksər hallarda heç nə ilə təmin edilmir, eləcə də enerji resursları, torpaq, daşınmaz əmlakın girov qoyulması ilə spekulyativ aktivlərlə əhatə edilir. Ticarətin bu növləri bir qayda olaraq, həmin aktivlərin real qiymətlərdən real məzmun və qiymətlərlə fərqlənməsinə gətirib çıxara bilər. Formalaşmış olan saxta dəyər onun ödənilməsinə tələb edir, kredit institutları və hətta BFV kimi beynəlxalq maliyyə təşkilatları burada bir növ sabitləşdirici “dünya” maliyyə mərkəzləri və ehtiyat fondlar rolunu oynayırlar ki, göstərilən halda nəinki gücsüz qalırlar, hətta ödəniş vasitələrinin (likvidliyin) dünya üzrə bölüşdürülməsinə mənfi və ya öncədən görülə bilinməyəcək tərzdə təsir göstərirlər.

Müstəqil Dövlətlər Birliyi ölkələrinə nəzər salsaq, Qlobal maliyyə böhranı MDB ölkələrinin iqtisadiyyatına təsiri kumulyativ mənfi xarakter daşıyır. İqtisadiyyatda baş verən enmələr, kapitalın xaricə, yəni birlik ölkələri hüdudlarından kənara kütləvi axını, həmçinin makroiqtisadi indekslərin ciddi şəkildə pisləşməsi maliyyə böhranının nəticələridir .

MDB-yə üzv olan ölkələrin antiböhran tədbirlərinin üç səviyyəsini fərqləndirmək olar:

1. ayrı-ayrılıqda dövlət səviyyəsində qəbul edilən tədbirlər.
2. regional birliklər, o cümlədən MDB-nin üzvü olan ölkələr çərçivəsində komisiyalar tərəfindən hazırlanan və reallaşdırılan tədbirlər.
3. beynəlxalq maliyyə strukturunun islah olunması üzrə, dünya valyuta sisteminin təzədən qurmaqla, həmçinin regional birlik üzvlərinin mövqelərinin qərarlaşdırılması.

Dünya ölkələrinin Mərkəzi bankları tərəfindən həyata keçirilən global böhranlarla əlaqədar antiböhran strategiyasını da nəzərdən keçirmək faydalı olardı:

1. Bank quruluşunun təcili xilasetmə tədbirləri. Bu kimi fəaliyyətin əsas məqsədi- bank sistemində yaşanacaq panikin qarşısını öncədən almaq və yerli bank sistemində sabitliyin təmin edilməsini həyata keçirmək.

2. Pul siyasət tədbirləri - antiinflasyonist siyasətin stimullaşdırıcı siyasətə keçidini xarakterizə edir. Bu tədbirlərin əsas məqsədi- iqtisadi artımın stimullaşdırılmasının təmin edilməsi; deflyasiyanın qarşısının alınması; milli bazarda stabilləşdirmə siyasətinin həyata keçirilməsi; kredit resurslarının geniş istifadəsi; tədiyyə balansının stabilləşdirilməsinin təmin edilməsi; iqtisadi-siyasi tədbirlərin səmərəliliyini artırmaq.

3. Tələbin stimullaşdırılması və real sektora istiqamətlənmiş tədbirlər planı. Tədbirlərin əsas məqsədi - əmək bazarında məşğulluğun təmin edilməsi ilə nəticələnən daxili bazar üçün fəaliyyət göstərən sahələri dəstəkləmək.

4. İnsanların mənfi və yaxud olumsuz gözləntilərinə yönəlik tədbirlər. Əsas məqsəd - əhəlinin banklara olan inam və etimadını artırmaq, habelə əmanətləri stimullaşdırmaq.

Fransanın antiböhran siyasətinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, istehsal və yüksək texnologiyalar sektorunun, habelə vergi və kredit imtiyazları şəklində istehlakçıların dəstəklənməsidir. Həmin zamanlarda Fransa hökuməti tərəfindən görülən tədbirlərin açıq olmasına üstünlük verilməsi məhz siyasətin bir parçası idi. Bankları təhlükədən uzaqlaşdırmaq məqsədi ilə onlara dəstək üçün 320 mlrd. Avro həcmində maliyyə vəsaiti transfer olunmuşdur.

Böyük Britaniyada isə antiböhran tədbirləri qismində dövlət olacaq bütün riskləri üstlənərək, müflisləşənləri yalnızca milliləşdirdi. Nəzərdə tutulana görə, dövlət bu vəziyyətdə maliyyə strukturunun, habelə istehsalın həm nominal olaraq saxlanmasını, həm də onun səmərəsinin artırılmasını ön planda tuturdu.

Qloballaşma dövründə dövlətin ən mühüm funksiyası yalnız demək olar ki, milli iqtisadiyyatın xarici amillərinin təsirindən və müdafiəsi ilə milli iqtisadiyyatın beynəlxalq və iqtisadi münasibətlərə də uyğun şəkildə qoşulduğundan, qlobal miqyaslarda rəqabət qabiliyyətin də fiormalaşdırır. XX əsrin sonlarına doğru Asiya, Avropa, bunlarla yanaşı Latın Amerikasının demək olar ki, bir çox ölkələrində öz təsirini göstərmiş maliyyə böhranından sonrakı mərhələdə, beynəlxalq maliyyə sistemlərinin möhkəmləndirilməsi ən aktual məsələyə hesab olunurdu. Son illərdə müasir cəmiyyətimizdə baş vermiş və bütün dünyanı əhatə edən qlobal böhranlarla əlaqədar Mərkəzi banklar tərəfindən hazırlanan antiböhran strategiyasının əsas istiqamətləri aşağıdakılardır: Maliyyə sferasında risklərin optimal idarə edilməsinə şərait yaradan qlobal maliyyə strukturunun yaradılmasında beynəlxalq əməkdaşlığın edilməsi; Maliyyə bazarları və sistemlərinin sərt tənzimlənməsində şəffaflığın təmin edilməsi; Hədc fondlarının fəaliyyətinin nəzarət edilməsinin və fondların hesabatlığının artırılması; Kredit reytingi agentlikləri tərəfindən müəyyən olunan reytinglərin şəffaflaşdırılması.

İEO ölkələrin iqtisadiyyatları öz kiçik ölçüləri ilə fərqlənirlər və müəyyən iqtisadi sahələrdə daha çox meydana gəlmiş və ya ixrac olunan məhsuldan daha çox asılı olurlar, bu da öz növbəsində həmin ölkələrin xarici gözlənilməz qiymət dəyişiklikləri baxımından zəifliyini qabaqcadan müəyyən edir. İnkişaf etmiş ölkələrə nisbətən bütün İEOÖ-lər onların kiçik qrupu istisna olmaqla kiçik miqyaslı maliyyə sistemlərinə sahibdirlər. Cəmi 20 İEO dünya həcmnin 0,3% səviyyəsinə gəlib çatır, ümumi kəmiyyəti ümumdünya qiymətinin 1%-i ötüb keçən Almaniya və Fransa istisna olmaqla orta gəlir səviyyəsinə sahib olan bütün ölkələr də isə cəmi 11% təşkil edirlər. Müasir fond bazarının kapitallaşma

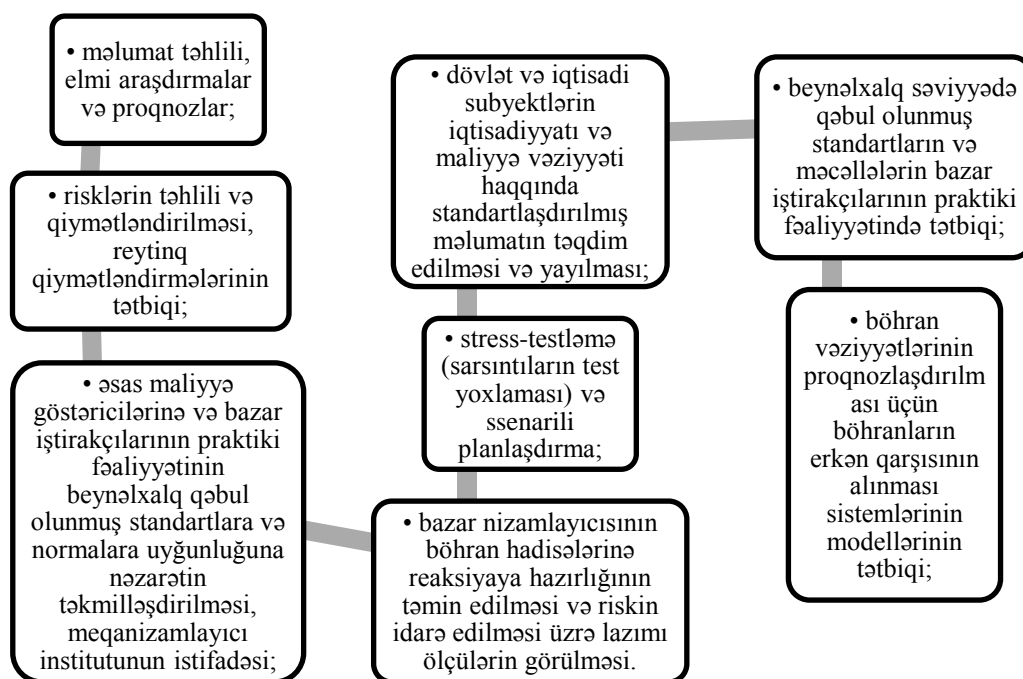
indeksləri paylanması daha asimmetrik quruluşa malik olur. İEOÖ demək olar ki, bir çox maliyyə sistemləri olduqca kiçikdir. İEOÖ-in əksəriyyəti aşağı təbəqəli əhaliyə və aşağı səviyyəli maliyyə sistemlərinə malikdirlər. Bu kiçik maliyyə sistemləri üçün qeyri-effektiv fəaliyyət xarakterizə olunan risklərin birgə toplanmasından zərər görür və eyni zamanda xarici təsirlərə qarşı daha həssas olurlar. Bu cür maliyyə sistemləri daha çox məsrəf qarşılığında nisbətən az xidmət göstərməkdədirlər. Bu rəqabətin mövcud olmaması paralel olaraq iri həcmli xərclərdən istifadə edilməsinin qeyri-mümkünlüyü səbəbindən meydana gəlir. Kiçik sistemlərin fəaliyyət mexanizmi habelə nəzarəti isə qeyri-uyğun böyük xərc tələb edir. Kiçik ölkələr üçün siyasi imperativlər maliyyə imperativlərinə nisbətən daha həlledici əhəmiyyətə malikdirlər.

Dünya ölkələrində baş vermiş iri həcmli böhranlar və onlara qarşı görülən tədbirlər onu nümayiş etdirir ki, bir tərəfdən İEOÖ-in maliyyə bazarlarının xarici investorlar üçün daha əlverişli olması, digər tərəfdən isə onların xarici təzyiqlərə qarşı həssa olması mövcuddur. Onu qeyd edə bilərik ki, inkişaf edən ölkələr üçün iqtisadi inkişafın sabitliyinin pozulmasına gətirib çıxardan, həmçinin böhranların baş verməsinə səbəb olan əksər risklərin yüksək norması səciyyəvi haldır. Nəticə etibarı ilə , aparılan tədqiqatlar zamanı kapitalın beynəlxalq hərəkətinin daha da güclənməsi və böhranların bir-biriylə zəncirvari reaksiyasının yayılmasının mümkünlüyü, həm beynəlxalq valyuta, həm də maliyyə sarsıntıları şəraitində inkişaf edən ölkələrin mövcu maliyyə bazarlarının nisbətən çox zəifliyi, psixoloji faktorların ölkələr arasında kapital miqrasiyasına təsirinin güc hal alması ilə əlaqədar olan risklərin daha çox kəskinləşməsindən ibarət olan iqtisadiyyatın qloballaşmasının maliyyə bazarında böhranların inkişafına təsiri müəyyənləşdirilmişdir.

Böhranların səbəbləri və onlara qarşı görülən tədbirlər yuxarıda göstərilənlərlə tükənmir. Ölkədaxili və xarici mənbələrdəki informasiyaların öyrənilməsi əsasında valyuta, həmçinin maliyyə böhranlarının əsas səbəbləri,

təzahür formaları nəticələri sistemləşdirilmiş şəkildə digər fəsilərdə də aydın verilmişdir.

Sxem 1.5. Müasir dünya təcrübəsinin əsasında təhlil mexanizmləri.

Sxemdən də göründüyü kimi, dünya təcrübəsindən yola çıxaraq qeyd oluna bilər ki, böhranlarla mübarizə aparılması üçün istifadə olunan mühüm tədbirlər bu cür sistemləşdirilmişdir. Maliyyə böhranlarının meydana gəlmə modellərinin, onların qarşısının alınması metodlarının, tədbirlərin və yolların təhlil edilməsi əsasında maliyyə bazarlarında antiböhran sisteminin vacib prinsipləri və funksiyaları ortaya çıxmışdır. Antiböhran tədbirlərinin aşağıdakı mühüm funksiyaları nəzərdən keçirilmişdir: bunlara proqnoz-qiymətləndirmə, hazırlıq-ehtiyat, məlumat, hazırlığın təminatı daxildir. Maliyyə bazarındakı böhranların inkişaf yollarının mütəmadi olaraq proqnozlaşdırma mərhələlərində təhlil edilməsinin, risklərin qiymətləndirilməsi prosesinin, habelə antiböhran tədbirləri məqsədilə onların yaranması vacibliyi sübut edilmişdir. Antiböhran tədbirlərinin risklərin xüsusiyyətinə uyğunluğunun və böhranla mübarizə sisteminin əsas

hədəfinə çatmaq üçün düzgün icra edilməsinin təhlili üzrə sistemin effektivliyinin qiymətləndirilməsinə dair yanaşma təklif olunmuşdur.

Yuxarıda qeyd olunanlardan belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, böhranla mübarizənin ən optimal yolu “iqtisadi və institusional islahatları” reallaşdırmaqdır. Məhz bu yolla biz böhranın qarşısını ala və ya onun doğurduğu təsirləri aradan qaldıra bilərik.

II FƏSİL.AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA HƏYAYTA KEÇİRİLMİŞ ANTI-BÖHRAN TƏDBİRLƏRİ VƏ MÜASİR İQTİSADI VƏZİYYƏTİN KOMPLEKS TƏHLİLİ

2.1.Dünya maliyyə böhranının Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirinin iqtisadi təhlili

Son bir neçə ildəki real vəziyyətə baxsaq, Azərbaycanda böhranın ağırlaşması, böhrana qarşı təsirli rəhbərliyə ehtiyac duyulur desək yanılmırıq. İdarəetmə elminin sürətli inkişafı meylləri bizi antiböhran idarəetmənin inkişafına yönəldir. Onun əsas şərtləri isə çeviklik, idarəolunma, resurs qənaəti, motivasiya, vaxt qənaəti, sosial tərəfdaşlıq və bir çox digər amillərlə bağlıdır. Bunların

məcmusu hər hansı böhranın, hətta ən müvəffəqiyyətli rəhbərliyin real təhlükəsinin olduğunu göstərir.

Obyektiv olaraq, böhran mürəkkəbliyi və risklərin idarə olunmasını artıran bir sıra qarşılıqlı vəziyyətlər ilə xarakterizə olunur. Eyni zamanda, böhranı uzaqlaşdırmaq, qarşısını almaq, böhranı sabitləşdirmək, indiki və ya gələcəkdən istisna etməyən bir böhrandan çıxmaq mümkündür. Yalnız iqtisadiyyat deyil, təbiət də dövrü olaraq işləyir və yalnız iqtisadi inkişaf prosesi böhran vəziyyətlərinə səbəb olur.

Böhranın başlanğıcı istehsalın inkişafı və bütövlükdə iqtisadiyyatın real dövrləri, yəni, dövrü olaraq yenidən qurulması üçün ehtiyacları ilə müəyyən edilir. Eyni zamanda böhranın dərinliyi, böhranların qarşısını almaq və azaltmaq üçün problemlərin həlli, onları inkişafın xeyrinə istifadə etmək imkanları kimi səciyyələnir.

Antiböhran siyasətində dövlətin səyləri mövcud elmi, texniki və istehsal potensialının istifadəsini maksimal şəkildə artırmaq, insan kapitalını qorumaq və islahatların geniş sosial təminatını təmin etmək yollarını tapmalıdır. Buna görə də fəal sənaye və sosial siyasətin aparılması üçün xüsusi üsullar hazırlanmalı, bazar iqtisadiyyatının normal fəaliyyət göstərə bilməməsi olmadan bütün müxtəlif institutların formalaşdırılması probleminə xüsusi diqqət yetirilməlidir

2008-ci ildə Azərbaycanda maliyyə sektoru tərəfindən reallaşdırılan bir sıra mühüm tədbirlər Mərkəzi Bankın yumşaq pul siyasəti həyata keçirməsi, faiz dərəcələrinin əsaslı şəkildə aşağı salınması, valyuta siyasətində sabitliyin təmin edilməsi və məcburi ehtiyat faizlərinin aşağı salınmasının nəticəsində ümumilikdə banklardakı mövcud vəziyyətin sabitləşməsinə, likvidliyin dayanıqlılığı ilə nəticələnmişdir.

2009-cu ilin əvvəllərində dünya iqtisadiyyatında tənəzzül meyllərində artım müşahidə olunmuş, əmtəə bazarlarındakı qiymətlər, maliyyə bazarlarındakı aparıcı indekslər sürətlə aşağı düşmüşdür. Belə bir şəraitdə əksər ölkələrdə pul siyasəti əhəmiyyətli dərəcədə yumşaldılmış, dövlət xərcləri və eyni zamanda büdcə

kəsirləri artırılmış, həmçinin maliyyə sistemi üzərində olan nəzarət gücləndirilmişdir. Azərbaycanda isə Mərkəzi Bank xarici riskləri neytrallaşdırmaq üçün preventiv monetar siyasət tədbirləri reallaşdırmaqda davam etdi. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində aktivlərin keyfiyyətinin və likvidlik səviyyəsinin qorunmasına, ümumilikdə isə maliyyə sabitliyinin dərinləşməsinə nail olundu.

Hər bir ölkədə olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasında böhran idarəetmə tədbirlərinin həyata keçirilməsi mühüm xarakter daşıyır, yalnız artıq baş verən böhranın aradan qaldırılması baxımından, həm də onların qarşısının alınması üçün, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi bütün tədbirlər, onun effektiv davamlı inkişaf və elmi təhsil, texniki və texnoloji, həmçinin eyni zamanda tədbirlər və böhranların idarə olunması böhranların qarşısının alınması sahəsində, o cümlədən artım əvvəlcədən müəyyən parametrləri əldə təmin etməkdir.

Qlobal maliyyə böhranı ölkəmizin mövcud maliyyə sistemində daha çox psixoloji xarakter daşımış və maliyyə institutlarını hazırladıqları inkişaf proqramlarına yenidən baxılmasına səvq etmişdir. Əlverişsiz xarici mühitin mövcudluğuna baxmayaraq ölkəmizdəki bank sistemi reallaşmaqda olan risklərə davamlılıq sərgiləmişdir

Cədvəl 1 Qlobal böhran milli iqtisadiyyata təsir mexanizmləri

Beynəlxalq böhran ölkə iqtisadiyyatında, xüsusilə valyuta və bank sektorunda neqativ hallar yaratmışdır. Nəticə etibarilə milli iqtisadiyyatın qarşılaşdığı risklər aşağıda göstərilmişdir:

-iqtisadi qeyri-sabitlik (ölkə valyutasının devalvasiyası və inflyasiya səviyyəsinin artması);	-maliyyə üzrə qeyri-sabitlik (banklardakı kredit portfeli keyfiyyətinin mühüm dərəcədə pisləşməsi və əmanətlər axınının istiqamətini dəyişməsi, bankların ödəniş qabiliyyətinin azalması, iqtisadiyyat sahəsində kreditləşmənin passivləşməsi);	- iqtisadi resessiyanın meydana gəlməsi, əmək bazarında mövcud iş yerlərinin ləğv olunması. Bu, böhrandan əvvəlki dövrdə respublikada reallaşdırılan rəşional iqtisadi və pul siyasəti, yaradılmış valyuta rezervləri, maliyyə risklərinin qarşısının alınmasının idarə olunması nəticəsində mümkün olmuşdur.

Qlobal böhranın bir sıra riskləri ilə baş-başa qalan Azərbaycanın milli iqtisadiyyatı müəyyən qədər təsir görmüşdür [1,18].

Qlobal böhran ölkədə əsaslı şəkildə milli gəlirin əsasını təşkil edən neft və digər qeyri-neft məhsullarının ixracında qiymətlərin aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur. Həmçinin böhran bank sistemində xarici kredit axınlarının kəskin məhdudlaşmasında, xaricdən pul axınlarının azalmasında özünü göstərmişdir. Ümumilikdə, demək olar ki, məcmu tələbin bütün xarici maliyyələşmə mənbələrində azalma müşahidə olunmuşdur.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, postsovet ölkələri arasında Azərbaycan dünya maliyyə-iqtisadi böhrandan ən az təsirlənən ölkələrdən biri olmuşdur. Hətta Dünya Bankı, digər dünya miqyasında tanınan Beynəlxalq Valyuta Fondu və Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı kimi nüfuzlu beynəlxalq və regional

təşkilatların qiymətləndirilməsində böhrana tab gətirən ölkələr sırasında Azərbaycanın da adı qeyd olunur. 2008-ci ildə MDB-də 5 faiz, dünyada 2.3 faiz olan iqtisadi artım tempi ölkəmizdə 10,8 faiz idi.

Bunu şərtləndirən komponentlər içərisində aşağıdakı mühüm məqamlar diqqətə layiqdir:

1) İqtisadiyyatımızın dünya maliyyə bazarından asılılığın az olması. Böhrandan əvvəlki dövr Azərbaycandakı banklar xarici maliyyə bazarlarından bütün bank öhdəliklərinin 25 faizini təşkil edən ümumilikdə 2,5 mlrd. dollar həcmində kredit resursları cəlb etmişdi.

2) Böhrandan əvvəlki dövrdə Azərbaycanda neft layihələrinə investisiya qoyuluşu başa çatmış, daxili sərmayənin xüsusi çəkisi artmağa başlamış və 2009-cu ildə 80 faiz olmuşdur. Büdcə vəsaitinin payı iri layihələrin maliyyələşdirilməsində artmış, beləliklə dövlət özəl sektorun əsas sifarişçisinə çevrilmişdir.

3) Maliyyə Nazirliyinin, Mərkəzi Bankın və digər dövlət orqanlarının xüsusi düşünülmüş təhlükəsizlik siyasəti nəticəsində dünya maliyyə böhranının mənfi təsiri Azərbaycanda minimuma endirildi.

4) Böhran bir çox ölkələrin valyuta ehtiyatlarının azalması ilə nəticələnsə də, ölkəmizin valyuta ehtiyatları dollardan 2009-cu ildə 20 mlrd dollar olmuş və 2007-ci ilə nisbətən 2.5 dəfə artmışdı.

Gördüyümüz kimi, 2008-ci ilin sonu-2009-cu ilin əvvəllərinə təsadüf etmiş maliyyə böhranı ölkəmizə digər ölkələrə nisbətən zəif təsir etmişdir. Bunun səbəblərinin izahını isə aşağıdakı kimi təzahür etmək olar:

1) Ölkə iqtisadiyyatının əsas xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, ölkəmiz qlobal maliyyə və fond bazarlarına digər ölkələrə nisbətən zəif nüfuz etmişdi: xarici investorların önündə mühüm öhdəliklər mövcud deyildi, respublikanın sənayesi, demək olar ki, xarici banklardan iri həcmli borclar götürmürdü.

2) Əsas ixrac məhsulu neft və qazdır. Dünya bazarında bu kimi təbii resurslara, hətta böhran şəraitində də tələbat var.

3) Mövcud olan yüksək neft qiyməti Azərbaycan hökumətinə mühüm maliyyə vəsaitlərini dövlət neft fondunda toplamağa şərait yaratdı. İqtisadiyyatın sabitləşdirilməsi üçün hökumət bu vəsaitlərdən böhran zamanı istifadə etmişdir.

4) Ölkə iqtisadiyyatının mühüm hissəsi, həm də maliyyə böhranının daha az təsir etdiyi nəqliyyat sahəsi və respublikanın tranzit potensialı olmuşdur.

Prezident İlham Əliyev 2018-ci il yanvarın 29-da Heydər Əliyev Mərkəzində baş tutan “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın icrası fəaliyyətinin 4-cü ilinin yekunlarına həsr edilən konfransda yekun nitqində “Azərbaycanda iqtisadi və maliyyə vəziyyəti sabitdir” sözlərini vurğulamışdır. Uğurlu islahatların nəticələrini, həmçinin Nazirlər Kabinetinin 2017-ci illik fəaliyyətlərini əks etdirən Hesabatında da görmək olar: 2017-ci il yanvar-avqust aylarının statistik göstəricilərindən onu müşahidə etmək olar ki, makroiqtisadi sabitlik bərpa edilmiş, manat tədricən sabitləşmiş, ticarət və tədiyə balanslarının müsbət saldoya doğru meyillərin güclənməsi, fiskal və monetar siyasət, həmçinin digər iqtisadi siyasət tədbirlərinin tətbiqi nəticəsində nəzərdə tutulan hədəflərə nail olunub. Bu dövrdə real ümumi daxili məhsul 3,2 dəfə, əsas kapitala istiqamətlənmiş investisiyalar 3 dəfə, adambaşına düşən gəlir 7,2 dəfə, habelə cari orta aylıq əməkhaqqı 6,8 dəfə, əmək haqqının real səviyyəsi 2,4 dəfə, ölkəmizdəki banklardakı əmanətlərin həcmi 30 dəfə artıb. Dövlət büdcəsinin gəlirləri 13,5 dəfə, Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun məsrəfləri 9 dəfə artıb. Azərbaycanın strateji valyuta ehtiyatları 26,6 dəfə çoxalaraq, əvvəlki ilin yekununda 42 milyard dollar olub.

2.2. Azərbaycan hökumətinin anti-böhran tədbirlərinin reallaşma mexanizmləri

Azərbaycan iqtisadiyyatının ümumi xüsusiyyətləri onun xarici təsirlərə yüksək həssaslığını müəyyən edir. Bu, ilk növbədə neft-qaz sektorunun yüksək payının mövcud olması ilə əlaqəlidir ki, 2006-2008-ci illərdə ÜDM 60%-dən çoxu onun payına düşmüşdür. Əlavə amil maliyyə liberallaşmasının yüksək dərəcədə olması ilə bağlıdır. 2007-ci ildə Azərbaycan kapitalla əməliyyatların transsərhəd məhdudiyyətlərini aradan qaldırdı. Makroiqtisadi risqləri nəzərə almaqla ölkə rəhbərliyi ehtiyatlı makroiqtisadi siyasətlə dinamik inkişafın uyğunlaşdırılmasına istiqamətlənmiş siyaəsti həyata keçirir. Bundan irəli gələrək, neftin qiymətinin nisbətən yüksək olduğu dövrdə Azərbaycan cari əməliyyatlar üzrə yüksək profisitə (2006-cı ildə onun həcmi ÜDM 36% təşkil etmişdir) və büdcə profisitinə (2008-ci ildə konsolidasiya edilmiş büdcə ÜDM-nun 19% profisiti ilə və qeyri-neft ÜDM 48% profisiti ilə icra edilmişdir) malik olmuşdur. Uzunmüddətli makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsinin mühüm aləti Dövlət Neft Fondu (DNF) oldu ki, dövlətin karbohidratların hasilatından əldə edilən bütün gəlirləri məhz buraya daxil olur. 2008-ci ilin sonuna DNF-da 11,2 milyard dollar toplanmışdır, ölkənin qızıl-valyuta ehtiyatları həcmi isə 18.2 milyard dollara çatmışdır (bu da 26 aylıq idxala bərabərdir). Həmin dövr üçün dövlət borcu 3 milyard dollar təşkil edirdi, ölkənin ümumi xarici borcu isə 9.2 milyard dollar idi (ÜDM 20 %). Qlobal böhranın Azərbaycan iqtisadiyyatına əsas transmissiya kanalı 2008-ci ilin ikinci yarısında neftin qiymətlərinin kəskin şəkildə aşağı düşməsi oldu. Dünyada neft qiymətlərinin aşağı düşməsi digər sahələrdə də ixracata təsir göstərdi (xüsusən, metallurgiya, kimya sənayesi). Nəticədə 2009-cu ilin birinci yarımilliyində ixracat keçən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə iki dəfə aşağı düşdü. Bundan əlavə, bankların xarici remaliyyələşdirilməsi də kəskin azaldı. Qlobal böhran həmçinin iqtisadiyyatın vəziyyətinə psixoloji amillərin təsirini də gücləndirdi. Bu ilk növbədə valyuta bazarına və bank sektoruna toxundu – 2009-cu ilin I rübündə, qonşu ölkələrdə silsilə devalvasiyalardan sonra nağd dollar kütləsinə olan tələbat kəskin şəkildə yüksəldi, depozitlərin və pul kütləsinin artım templəri kəskin aşağı düşdü. 2008-ci

ilin sonlarından başlayaraq Azərbaycanın Mərkəzi Bankı remaliyyələşdirmə dərəcələrini və açıq bazarda əməliyyatlar üzrə dəhlizin sərhədlərini azaldılmağa doğru 6 dəfə dəyişdirmişdir. Yekunda 2008-ci ilin oktyabrında remaliyyələşdirmə dərəcəsi 15%-dən bu günkü 2% qədər endirilmişdir, dəhlizin yuxarı həddi isə müvafiq olaraq 20-dən 7% endirilib, Azərbaycan Mərkəzi bankının banklara olan balans tələbləri bu gün üçün 20 dəfə artmışdır. Vəsəitlərin cəlb edilməsi üzrə daxili mənbələrin mütləq rezervləşdirilməsi normaları 12-dən 0.5% qədər azaldılmışdır, xarici mənbələr üzrə isə ümumiyyətlə ləğv edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda ölkədəki hər bir bankın maliyyə böhranına reaksiyası fərqlidir. Məsələn, ExpressBankın likvidliyi qaydasında olduğu üçün depozit faizləri aşağı olduğu halda, kredit faizləri yüksəkdir. Amma bəzi banklar var ki, məsələn TuranBank, Bank of Baku, Unibank, MuğanBank və s. kimi banklar dövriyyə vəsaitlərinin artırılması və likvidliklərinin minimumun üzərində saxlamaq, həmçinin bazarda mövqelərini qorumaq və saxlamaq üçün yüksək faizlərlə depozit qəbul edib aşağı faizlərlə kredit verirlər.

Bank siyasətinin müxtəlifliyi hər kəs tərəfindən bilinəndir. Dayanıqlı banklar var ki, onlar fəaliyyətlərini standart siyasət ilə davam etdirirlər. Məsələn, Expressbank, Paşabank, Kapitalbank və s. Lakin laxlayan banklar dediklərimiz öz fəaliyyətlərini maliyyə böhranının şərtlərinə görə təyin ediblər.

Maliyyə sisteminin dağılması təhlükəsinin qarşısını almaq üçün kifayət qədər yanaşma onun səbəblərini aradan qaldıracaq - borc böhranından çıxmaq, istehsal fəaliyyətlərini canlandırmaq və investisiya fəaliyyətinin lazımi səviyyəsini bərpa etmək üçün müvafiq tədbirləri tələb edir. Bu gün iqtisadi siyasət üçün edilməli olan tələblər çox yüksəkdir. Hesablamalar göstərir ki, istehsal və sərmayələrin böyük bir düşməsindən sonra, əsas vəsaitlərin silinən dalğasını neytrallaşdırmaq üçün ölkənin istehsal potensialının yeniləşdirilməsi və inkişafına ən azı dörd dəfə artması üçün fəvqəladə səylər tələb olunur. Eyni zamanda, investisiyalar keyfiyyətə yerli istehsalın rəqabət qabiliyyətini artırmalı və dünya iqtisadiyyatında iqtisadi artım üçün yeni imkanlar açmalıdır.

Böhran kontekstində bazar mexanizmlərini dövlət səviyyəsində sosial-iqtisadi proseslərin dövlət səviyyəsində tənzimlənməsi zərurəti vətəndaş cəmiyyəti institutlarının rolu da artır. Böhran vəziyyətlərinin dövlət tənzimlənməsi məkan açmaq, müsbət ictimai prosesləri stimullaşdırmaq, spontan bazar qüvvələrinin oyunlarının mümkün antisosyal nəticələrini məhdudlaşdırmaq və cəmiyyəti onlara qarşı sığortalamaq üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Tənzimləyici sektorlar üçün ölkə iqtisadiyyatının mövcud vəziyyətini düzgün və şəffaf əks etdirən statistik göstəricilərin mühüm rolu vardır. Başqa sözlə desək, anti-böhran tədbirlərinin uğurlu reallaşması və iqtisadi vəziyyəti əks etdirən informasiyanın düzgünlüyü arasında düz mütənasib asılılıq vardır. Beləliklə, düzgün iqtisadi siyasət və tənzimləyici qurumun cari iqtisadi vəziyyətə zamanında və doğru diaqnoz qoyması ölkə iqtisadiyyatını böhranlardan və onların getdikcə dərinləşməyə meyl etməsindən qoruyur.

Ölkəmizin davamlı iqtisadi inkişafına nail olmaq üçün Mərkəzi bank qarşısına mühüm yeni məqsədlər qoymuşdur. Mərkəzi bankın verdiyi məlumatlara əsasən bank sisteminə mövcud maliyyə dayanıqlığının təmin olunması məqsədi ilə Mərkəzi Bank ölkəmizdə maliyyə institutlarında risklərin idarə olunması potensialının təkmilləşdirilməsi, bankların fəaliyyəti zamanı nəzarət-tənzimləmə sisteminin gücləndirilməsi, onların kapitallaşma səviyyəsinin yüksəldilməsi yönündə addımlar atılmışdır.

2.3.Ölkə iqtisadiyyatının dayanaqlığının təmin edilməsi və onun artırılması sahəsinin başlıca fəaliyyət istiqamətləri

Hər ölkə iqtisadi quruluşuna görə bir-birindən fərqləndiyi üçün müxtəlif qaydalara, müxtəlif nəzarət mexanizmlərinə, həmçinin fərqli iqtisadi siyasət tədbirlərinə malikdirlər. Amma, onu da qeyd edək ki, bu müxtəlifliklər qlobal böhrana səbəb olacaq, və ya sistemli risk yaradacaq tərzdə olmamalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkənin maliyyə və istehsal sistemlərində böhranın səbəblərini aradan qaldırmaq, iqtisadi artım üçün real şəraitin yaradılması, istehsalın stimullaşdırılması, investisiyaların artırılması və əhalinin real gəlirlərinin artırılması üçün sərfəli maliyyə spekulyasiyasını təmin etməklə dövlətin iqtisadi siyasətinin yenidən qurulması, Azərbaycan Respublikasının anti-böhran proqramı, ölkənin davamlı sosial və iqtisadi inkişaf perspektivlərini açıqlayır. Eyni zamanda ixrac-idxal fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsini əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirmək lazımdır ki, fərdi idarələrin, monopoliyaların, gizli və gizli maliyyə qruplarının iddialarını yerinə yetirmək deyil, dövlət maraqlarını müşahidə etmək baxımından keyfiyyətinin əsaslı yaxşılaşdırılmasını və səmərəliliyinin artırılmasını təmin etmək mümkün olsun.

Dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi (dövlət proqramlarının həyata keçirilməsində yerli hakimiyyət orqanlarının səviyyəsində) milli gəlirin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş payı ilə məhdudlaşdırılmalıdır. Eyni zamanda, dövlət maliyyələşməsinin əsas məqamları olmalıdır: qanun və qaydalar və müdafiə; fundamental elm və təhsil; mədəniyyət; səhiyyə; sosial ödənişlər; istehsalat infrastrukturunu; aqro-sənaye kompleksi; ən perspektivli elmi və texniki proqramlarda öz əksini tapır.

Dövlətin anti-böhran siyasətinin əsas vasitələrindən biri investisiyaları (xüsusilə də iqtisadiyyatın real sektorunda) artırmaq, onların effektivliyini və səmərəliliyini artırmaq, Struktur dönüşümün əsas vasitəsi iqtisadi yenidən qurulmanın investisiya təminatçısıdır.

İqtisadçıların bir çoxu iqtisadi təhlükəsizliyi xarici və daxili komponentlərin mənfi təsirinə yönəlmiş ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlılığında, dayanıqlığı isə onun inkişafı kimi qiymətləndirirlər. İqtisadi təhlükəsizlik anlayışına diqqət yetirsək, ümumi və əhatəli məfhum olduğunu görürük. Hər hansısa ölkə müstəqilliyini bərpa etdikdən dərhal sonra özünün siyasi və iqtisadi strategiyasını hazırlayır və burada konsepsiya əhəmiyyətlik kəsb edir. Strategiya hazırlandığı zaman siyasi məqsədlər düzgün müəyyən olunmalıdır. Siyasi strategiya dövlətin gələcək inkişaf

prioretlərinin müəyyən edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadi sabilliyin təmin edilməsinin əsas şərti iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasıdır. Məhz bununla da iqtisadiyyatın dayanıqlılığının təmin edilməsi olduqca əlverişli vəziyyət alardı. Dövlətlə iqtisadiyyat qarşılıqlı əlaqədə olduğu üçün dövlətin iqtisadiyyatda müdaxiləsi 3 istiqamətdə reallaşdırılır. Bunlara effektivliyin yüksəldilməsi, bərabərliyin, ədalətliyin təmin edilməsi və makroiqtisadi sabitliyin stimullaşdırılması daxildir[12,83].

Maliyyə böhranının qarşısını almaq məqsədilə aşağıdakı tədbirləri reallaşdırmaq məqsədə uyğundur:

1) əmək haqqı sistemində müvafiq düzəlişlər edilməli, işçi minimum əmək haqqı ilə kifayətlənməməli və istehlak və istehsal arasında tarazlığın təmin edilməsi üçün tədbirlər kompleksi işlənib hazırlanmalıdır;

2) firmaların istehsal etdiyi məhsulların dəyərinin və qiymətinin doğru və şəffaf müəyyən edilməsi məqsədilə göstəricilər sistemi hazırlanmalı və dövlət proqramlarının tətbiqi məcburi xarakter daşmalıdır.

Bu deyilənlərlə biz böhranlardan tam xilas ola bilməsək də, onun daha yumşaq keçməsinə təmin edə bilərik.

2009-cu il 23 fevral tarixli Dövlət Proqramının icrasının hesabatı üçün nəzərdə tutulmuş konfransda dövlət başçısı məruzəsində antiböhran tədbirləri olaraq bilinən proqramın tezislərini dolğun və aydın şəkildə qeyd etmişdir. Onun sözlərinə görə yürüdülmüş siyasət onu göstərirdi ki, Azərbaycan öz maliyyə imkanlarından ən düzgün və ən düşünülmüş şəkildə istifadə etmişdir. Həmin maliyyə resursları investisiyalara, iqtisadiyyatın real sektoruna, energetika, qazlaşdırma, nəqliyyat, tibb və elm, humanitar sektora qoyulmuşdur. Həmçinin dövlət başçısı onu da qeyd edib ki, bu fəaliyyət nəticəsində xidmət səviyyəsi qalxmış, imkanlar artmış, biznes üçün yüksək səviyyəli şərait yaradılmışdır.

Həmin il Prezident İlham Əliyevin səsəndirdiyi tədbirlər kompleksinin 7 antiböhran istiqamətləri aşağıdakı kimidir:

1) İstehlak qiymətlərinin azaldılması zərurəti

- 2) İnhisarçılıqla mübarizə
- 3) Maliyyə monitorinqi hansı ki, özündə milli banklara dəstəyin edilməsi, kredit, həmçinin faiz dərəcəsinə nəzarəti ehtiva edir. Həmçinin, antiböhran proqramlarının bundan sonra da sahibkarlıqla məşğul olan şəxsləri güzəştli kreditlərlə təmin edilməsini nəzərdə tutur.
- 4) Ölkənin real iqtisadiyyatına investisiya axınlarının davam etdirilməsi.
- 5) Sosial öhdəliklərin dəstəklənməsi.
- 6) Sənaye institutlarının ölkədaxili bazara yönləndirilməsi.
- 7) Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi.

Bütün bunları diqqətə alaraq, 2009-cu ildə yanvar ayının 16-da dövlət başçısı Nazirlər Kabineti tərəfindən həyata keçirdiyi iclasda dünyada baş verən maliyyə böhranı ilə əlaqədar hansı qərarların qəbul olunması ilə əlaqədar öz mövqeyini açıqlamışdır. Birinci dəfə idi ki rəsmi şəkildə qlobal iqtisadi böhrana reaksiyaya əsaslanan böhran əleyhinə tədbirlər toplusu təqdim edildi.

Beləliklə, ölkəmizdə effektiv antiböhran idarəçiliyini yerinə yetirməyə şərait yaradan komponent ev təsərrüfatı və işgüzar dairələr tərəfindən dövlət başçısına olan inam idi.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.

Yekunda Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin sözlərini səsləndirmək istərdim. Bu yaxınlarda keçirilən yığıncaqların birində çıxış edərkən o, qeyd etdi ki, Azərbaycan böhrandan ən az zərər görən ölkədir. Həqiqətən də bizim ölkənin iqtisadi dayanıqlılığın bir çox dövlətlər həsəd apara bilərlər. Azərbaycanda iqtisadi vəziyyətin möhkəmliyi ölkə Prezidentinin rəhbərliyi altında həyata keçirilən düşünülmüş iqtisadi siyasət nəticəsində mümkün olmuşdur. Son illərdə sürətlə iqtisadi artım, iqtisadiyyatın nisbətən iri ölçülərdə valyuta ehtiyatlarının yaradılması və təmkinli borc siyasəti iqtisadiyyatın maliyyə sabitliyinin zəmanəti olmuşdur ki, nəticədə ölkə global böhrana lazımı qaydada hazırlanmışdır. Bu həm bütövlükdə iqtisadiyyata, həm də onun maliyyə-bank sisteminə aiddir. Ödəniş balansının yaxşılaşdırılması şəraitində Azərbaycan Mərkəzi bankının “çıkış strategiyası” kimi pul siyasətinin tədricən klassik alətlərin tətbiq edilməsinə keçidi olacaqdır. Həmçinin banklararası pul bazarının sürətli inkişafı da diqqət mərkəzindədir.

Buraxılış işindən aparılmış bütün təhlil nəticələri də maliyyə bazarlarında böhranların yaranması üçün eyni səbəblərin və amillərin mövcudluğu əhatə olunur. Maliyyə böhranlarının yaranması ən riskinin amilləri kimi və məlumat çatışmamazlığı kimi məqsədlərinin həyata keçirilmə üsulunun seçən çox sayda iştirakçıların fəaliyyətilə şərtləndirilib. Bu risk faktorlarının idarə edilməsi müddəaları əsaslanan işdə qeyd etdiyimiz amilləri nəzərə almaqla, onların mənfi nəticələrinin yaranması səbəblərini də təsiri ehtimalını qiymətləndirməyə və onların nəticələrin yaranması ilə qarşısının alınması səbəbindən onların təsiri səbəblərinin azaldılması ilə müxtəlif yolları təklif etməyə imkan yata bilər. Bu gün bazar mexanizmlərinin başqa iştirakçısı və ya əsaslandırıcı səviyyəsi limitində təyin olunmaqla, məhdudlaşan, bölmə və faktorlardan ibarət olan risklərin idarə edilməsi kimi anlaşılır. Eyni zamanda maliyyə bazarının yükə inkişaf

xüsusiyyətinə bir qayda olaraq müxtəlif obyektlər və subyektlər sisteminin planlı şəkildə uyğunlaşması ilə xarakterizə olunur.

Son zamanlar Azərbaycan cüzi olsa da, maliyyə böhranları yaşanmaqdadır. Bu böhranların dövlət tərəfindən tənzimlənməsi nəticəsində demək olar ki, ciddi qüsurlar olmadan böhranlardan güclü təsir görmədən yan keçmək olmuşdur. Düzdür, hər bir maliyyə böhranları dövlətin iqtisadiyyatına təsir göstərir, xırda fəaliyyət sahələri ilə məşğul olan firmalar və müəssisələr bağlanır. Amma iri miqyaslı müəssisələrə də yetərincə zərərlər dəymiş olur. Bütün ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da belə böhranların qarşısını almaq üçün daima dövlətin anti-böhran tədbirləri olsa da, bəzən bu tədbirlər effektiv olmur.

Beləliklə, deyə bilərik ki, müasir maliyyə bazarında böhran həm daxili və xarici amillərin təsirindən yığılmış risk faktorlarının həyata keçməsi nəticəsində onun vəziyyətinin kəskin surətdə pisləşməsi və bu nəticədə də bazarın fəaliyyətinin pozulması, eyni zamanda qiymət göstəricisi kimi pula çevrilmsi kimi də maliyyə mənbələrinin keyfiyyət dərəcəsinin aşağı salınması, bazar iştirakçısı kimi xarakterizə olunur. Digər tərəfdən böhranların əsas səbəbləri və nəticələrin xüsusi ilə də yuxarıda göstərilənlərin qarşısının alınması kimi sonrakı tədqiqatı xarakterizə olunur. Bütün ölkələrin təcrübəsində maliyyə böhranları müxtəlif üsul və vasitələrlə xarakterizə olunur. Amma bunların hamısının əsas amalı bu maliyyə böhranlarının maksimal dərəcədə tənzimlənərək minimuma endirilməsindən ibarətdir.

Buraxılış işinin məhz böhranlar mövzusunı seçməkdə məqsədim, son zamanlar dünyada baş verən maliyyə böhranlarını işıqlandırmaq idi. Buraxılış işinin müvafiq fəsillərində işıqlandırdığımız böhranlar zaman-zaman, müxtəlif dövrlərdə olmuşdur və gələcəkdə də əlbəttə ki gözləniləndir. Bu böhranlar bizim ölkəmizə də öz mənfi təsirini göstərir, çünki ölkəmiz neft ixracatçısı ölkələrdən biridir və demək ki, hər zaman dünyada baş verə biləcək irili-xırdalı böhranlarda öz yerimizi alacağıq. Əsas isə bu böhranlarda dövlətin anti-böhran tədbirlərini vaxtında və effektiv şəkildə həyata keçirməsindən ibarətdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATLAR.

Azərbaycan dilində:

- 1.Ş.H,Haciyev,Ə. Bayramov //“Dünya iqtisadiyyatının tarixi”//.Bakı- 2011.səh.158
- 2.Zeynalov V. Z. Qlobal maliyyə böhranı kontekstində dövlət monetar idarəetmə sistemində antiböhran siyasət: Azərbaycan modeli və dünya təcrübəsi // AMEA-nın xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası. №2, 2010.c218.
- 3.H.Allahverdiyev, //Sosial inkişafın planlaşdırılması problemləri”// Bakı,2013,səh.28
- 4.Y.Məlikov, “Antiböhran idarəetmə”// Bakı, 2006,səh.36
- 5.“Böhran vəziyyətində şirkətlərin idarə edilməsi”//, Bakı, 2015, Təlimat,səh.101
6. ç.Kindlberqer, R.Aliber Dünya Maliyyə Böhranları Iflas, təşviş və maniyalar BAKI- 2010 , səh.338
- 7.A.İ. Karacon Bankacilik ve kriz. İstanbul. Creative yayincilik.Istanbul, 2002s,112
- 8.“Bankacilik”, //Teori, Uygulama ve yonetim//. Nobel yayinlari.Ankara. 2011,s.83

İnternet resursları:

- 9.Azərbaycan Respublikasının Anti-böhran Konsepsiyası
10. www.cbar.az Mərkəzi bank və iqtisadiyyat jurnalı,2015
11. www.cabmin.gov.az Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin hesabatı haqqında, 2018